

Inga von Corswant-Naumburg

Huvudbaner – ett barockt fenomen kring

Östersjön 289

Steen Clemmensen

Fyrstens banner – bærer af den første heraldik? 304

Nils G. Bartholdy

Vallø Stifts våben 318

Heraldisk litteratur siden sidst 329

Hæfte nr. 107 er udgivet med støtte fra Nordisk
Publiceringsnævn for humanistiske og samfunds-
videnskabelige tidsskrifter (NOP-HS) og Alnefelts Legat.

HERALDISK TIDSSKRIFT

Udgives af SOCIETAS HERALDICA SCANDINAVICA, hvis medlemmer modtager det gratis. Tidsskriftet udkommer med to numre årligt, i marts og oktober. Medlemskab koster pr. år DKK 260,-. Medlemskab én gang for alle (kun for personer): det 20-dobbelte. Heraldisk Tidsskrift kan ikke købes i løssalg.

Redaktør

Rådgiver, cand.mag. Kaare Seeberg Sidselrud, aih, Granebakken 9, N-1284 Oslo, Norge - sidselrud@heraldik.org

Redaktion

Heraldisk konsulent, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, AIH, Rigsarkivet, Danmark - bartholdy@heraldik.org

Heraldisk rådgiver, fil.mag. Wilhelm Brummer - brummer@heraldik.org

Hovrættssassessor, jur.lic. Martin Sunnqvist, Lunds universitet, Sverige - sunnqvist@heraldik.org

Redaktionsråd

Principal Records Specialist, D.Phil (oxon.) Adrian Ailes, AIH, FSA, FRHistS, The National Archives, UK

Amanuens, fil.kand. Tom C. Bergroth, AIH, Åbo Landskapsmuseum, Finland og Kungl. Maj:ts Orden, Sverige

Associate Professor, Ph.D. D'Arcy J. D. Boulton, AIH, FSA, Medieval Institute, University of Notre Dame, USA

Historiker, forfatter, cand.philol. Terje Bratberg, Norge

Universitetslektor, jur.dr., fil.kand. Eric Bylander, Uppsala universitet, Sverige

Ph.D. Clive Cheesman, Richmond Herald, College of Arms, England

Cand.scient. Steen Clemmensen, AIH, Danmark

Fil.dr. Inga von Corswant-Naumburg, Sverige

Førsteamanuensis, dr. polit. Jan Oskar Engene, Universitetet i Bergen, Norge

Fil.dr.h.c. Vigdís Finnbogadóttir, Islands forhenværende Præsident, Island

Professor em., dr.philos. Erla Bergendahl Hohler, FSA, Universitetet i Oslo, Norge

Cand.mag. Poul greve Holstein, Danmark

Tandlæge, cand.odont. Per Hougaard, Danmark

Gymnasiumlærer Guðný Jónasdóttir, B.A., Island

Statsheraldiker, fil.dr. Henrik Klackenberg, AIH, Riksarkivet, Sverige

Museumsinspektør, cand.arch. Peter Kristiansen, Rosenborg Slot, Danmark

Professor, Ph.D. Peter Kurild-Klitgaard, AIH, FRHistS, Københavns Universitet, Danmark

Ph.D. Antti Matikkala, aih, FSA, FRHistS, Helsingfors universitet, Finland

Stipendiat, cand.philol. Torgeir Melsæter, Universiteit Antwerpen, Belgien

Førstebibliotekar, cand.real. Harald Nissen, NTNU, Gunnerusbiblioteket, Norge

Kgl. ordenshistoriograf, f. d. riddarhusgenealog, fil.kand. Per Nordenvall, AIH, Riddarhuset, Sverige

Elizabeth Roads, MVO, AIH, Lyon Clerk & Snawdoun Herald, Court of the Lord Lyon, Skotland

Professor, dr.phil. Georg Scheibelreiter, AIH, Institut für Österreichische Geschichtsforschung, Østrig

Fil.dr. Leif Tengström, aih, Finland

© Societas Heraldica Scandinavica 2013

ISSN 0040-6966

Grafisk produktion: Brødr. Fossum AS

Sat med 10/12 pkt. Arno Pro

Papir: 130 gram Arctic Volume White

Materialet i denne publikation er omfattet af den norske *Åndsverklovens* bestemmelser.

Uden særlig aftale med Societas Heraldica Scandinavica er enhver fremstilling af kopier og

tilgængeliggørelse kun tilladt i den udstrækning, som noget sådant er hjemlet i lov eller

tilladt som følge af en aftale med Kopinor, *interesseorgan for rettighedshavere til åndsverk*.

Huvudbaner – ett barockt fenomen kring Östersjön

Av Inga von Corswant-Naumburg

TITLE: Funeral Escutcheons: a baroque phenomenon around the Baltic Sea

ABSTRACT: The medieval noblemen's funeral ceremonies were similar in all Nordic countries. The shield of the deceased was carried to the church where it was hung up. The tradition changed in the late 16th century. Instead of a tournament shield, the arms of the deceased were painted on a rectangular black tablet. Since the nobles were concerned about their ancestors, they began to display both funeral escutcheons and ancestral coats of arms at funerals. A market boom for craftsmen developed after the thirty years' war. Later, during the 17th century, the wood sculptors produced large funeral escutcheons, often more than 250 cm high, with the objects in relief surrounded by rich swelling leafs of acanthus. The wood sculptors often came from Germany and brought with them the new Baroque style which they taught to Swedes. Some of them are known by name: Niclas Enander (Swedish), Burchard Precht, Christian Ackermann and Elert Thiele. The priests complained that funeral escutcheons were blocking the daylight in the churches. In the 1660s, the Swedish government issued laws against too luxurious materials and too many participants in funeral processions (*överflödsförordningar*). Too many ancestral coats of arms were not to be carried at a funeral. These shields were very important to the noble families. Instead of being carried one by one the shields were fixed on separate figures. The peak of the use of the funeral escutcheons was about 1720. Then the families ordered epitaphs instead which never were carried in the funeral processions. There are about 1 800 funeral escutcheons in Sweden, and nearly 300 in Finland.

KEYWORDS: Funeral escutcheons, ancestral shields, Sweden, Finland, Baltic Sea region

AUTHOR INFORMATION: Inga von Corswant-Naumburg, Fil. Dr, Sweden. vincorswant-naumburg@telia.com

Inledning

I områden kring Östersjön vilka under stormaktstiden hörde till Sverige, upptäcker man ofta stora vapensköldar på väggarna i de

gamla kyrkorna. Vapnen, huvudbaneren, hör samman med ceremonier som genomfördes vid begravningar och är således inte stridsföremål eller tornérvapen. Seder och traditioner vid begravningar under medeltiden

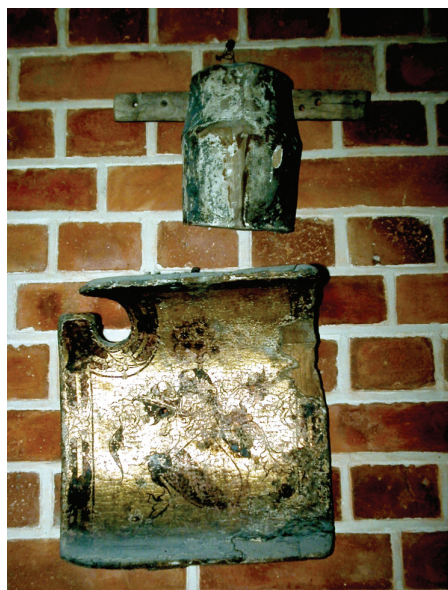
Ill. 1. "... förnäma mäns likbegängelse." Obs! skölden på ryttarens rygg.¹
"... noble men's funeral procession." Note the shield on the horseman's back.¹

tycks ha varit likartade i hela Östersjöområdet. Även i övriga Europa förekom en liknande tradition. Seden att visa upp släktens ättevapen förekom fast på annat sätt och på mindre sköldar med ett annat innehåll, utformning och karaktär.

Traditionen började under medeltiden med att den avlidnes strids- eller tornérsköld placerades vid dennes grav i kyrkan. Ett fåtal av dessa tidiga sköldar är bevarade och återfinns på olika museer - i enstaka fall fortfarande i kyrkor.

Vid 1500-talets mitt började man tillverka och måla enkla träskivor med den avlidnes huvudbaner och anvapen. Skivorna kunde vara ca 30x40 cm stora och bars med hjälp av en bärstång med i begravningsståget. De målade huvudbaneren har inte kunnat hänföras till någon speciell konstnär, varken i västra eller östra riksdelen. Det var frälset/adeln som kom att bruka denna sed med vapensköldar i begravningsståget. Det var alltså nyttillverkade sköldar och ingenting som den avlidne använt. Vapnen växte och blev till stora snidade skulpturer på nära 300x150 cm i omfång.

Svensk stormaktstid sammanfaller med den stilperiod som i Norden utgörs av ba-

Ill. 2. Nils Erengislesson (d. 1440). Strängnäs domkyrka. Foto: N. Naumburg.
Nils Erengislesson (d. 1440) Strängnäs cathedral.
Photo: N. Naumburg.

rocken. Under de yviga formernas tid blev huvudbaneren stora snidade träskulpturer med ättens hela vapen. Både hjälm, hjälmprydning och hjälmtäcke, liksom sköldhållare, fanns med. Dessutom tillverkades ett antal olika former av symboler omkring och nedanför skölden, allt målat i starka färger. Under 1800-talet tycks traditionen till stor del ha försvunnit och huvudbaneren blir mindre, lättare och mer hanterbara att bära vid begravningsceremonin.

Huvudbaneret bars framför kistan. Adeln visade gärna upp sina anor och lät tillverka vapensköldar med fäderne- respektive mödernesidans ättevapen. Det var viktigt att släkten gick i rakt nedstigande led på både man- och kvinnosidan. Alla släktingar skulle

Ill. 3. Huvudbaner och anvapen för Gustaf Hård af Segerstad (1638–1688). Norra Fågelås kyrka. Foto: H. Jonsson.
Funeral escutcheon and ancestral shields for Gustaf Hård af Segerstad (1638–1688). Norra Fågelås church. Photo: H. Jonsson.

tillhöra adel/frälse och ha ett eget vapen. Någon enstaka gång förekommer ett ”stunt”, blankmålat vapen då släktens rötter försvunnit i historiens dunkel ute i Europa eller i Baltikum.²

Det kunde bli ett stort antal sköldar som bars i strikt ordning efter huvudbaneret med fädernesidans anor på ena sida om kistan och mödernesidans på andra sidan. I kyrkan eller i det egna gravkoret placerades även anvapnen i sin bestämda släktordning kring huvudbaneret. Själva placeringen av anvapnen har ibland ändrats under seklerna och det kan då vara svårt att följa släktleden efter en restaurering eller storstädning av kyrkan.

Bildhuggarverksamheten i Sverige fick ett uppsving på 1620-talet då regalskeppet

Vasa och andra krigsskepp byggdes inför det kommande kriget. Ett flertal utländska hantverkare inkallades inför arbetet med dåtidens överdådiga utsmyckning av skeppen. Samtidigt utbildades unga svenska gesäller i nya dekorativa former som utvecklats ute i Europa.

Det är sällan som huvudbaneren är signerade. Ett sätt att då få reda på vem som är bildhuggare av ett speciellt vapen är via de kontrakt som skrevs mellan dödsboet, som kunde utgöras av änkan, barnen eller nära släktingar, och hantverkaren inför tillverkningen.

I kontrakten påpekades ofta hur viktigt det var att träet i vapenskölden skulle vara torrt. Det skulle helst ha torkat i 20 år. De

Ill. 4. Huvudbaner och anvapen för Axel Sparre (1652–1728). Linköpings domkyrka. Foto: N. Naumburg.
Funeral escutcheon and ancestral shields for Axel Sparre (1652–1728). Linköping cathedral. Photo: N. Naumburg.

olika vapenmotiven fick inte heller vara felaktiga, de visade vilken släkt det gällde. Ingen skulle kunna få anmärka på vare sig huvudbanerets eller anvapnens riktighet.

Mot slutet av 1600-talet slog Burchart Precht igenom som den store träbildhugaren i Sverige. Han tillhörde en ny generation med hela den italienska barockens formmönster i sitt register. Genom beställningar från det svenska hovet fick han även välbärgade kunder runt om i landet. Ett flertal av gesällerna i hans verkstad kom senare att arbeta i hans anda.

1728 genomfördes en av de sista stora begravningarna i vårt land där både huvudbaner och anvapen förekom. Det var då Carl

XII:s näre vän och officer, Axel Sparre, gravsattes i Linköpings domkyrka. Sparre var bland annat chef för Västmanlands regemente och senare fältmarskalk. Han hade följt kungen i alla strider i Polen och Ryssland och han fanns även med vid "kalabaliken" i Bender.³

I skulpturuppsättningen mitt ses det stora överfyllda huvudbaneret. Hjälmprydningen i mitten visar en stad i siluett. Staden skall troligen vara Bender medan de övriga hjälmprydnaderna kan syfta på strid mot turkarna respektive Sparres resor i norra Sverige. Ytterligare motiv med orientalisk anknytning är de två sköldhållarna i form av kameler med förgyllda seldon.

Under 1600-talets sista decennier och framåt förändrades presentationen av hur de många anvapnen skulle visas upp. Ett antal olika former kom att utgöra bakgrund för de små anvapnen som inte längre bars ensamma med hjälp av en bärstång. Anvapnen placerades på anträd eller pyramider eller urnor med putti eller förgänglighetssymboler. Sparres anvapen har fästs på överdelen av stora snidade urnor och omges av trofégrupper, fanstänger, palm- och lagerblad. Ett förgyllt skulpterat kranium ligger nedtill på varje urna för att påminna om människans förgänglighet.

Överst på de två anvapenuppsatserna ses fäderne- respektive moderneättens vapen. Nedanför är de åtta krönte anvapnen uppsatta parvis. Här finns varken nummer eller namn på anvapnen vilket var vanligt.

Vid begravningen i Riddarholmskyrkan krossades även Sparres vapen då han var den siste manlige medlemmen av sin ätt. Axel Sparre hade upphöjts i grevligt stånd 1720 och bildade således en egen ätt. Han avled 1728 och lämnade inga efterlevande utom hustrun. Skölden som krossas vid sådana tillfällen utgörs av en enkel träskiva med den avlidnes målade vapen/hjärtvapen. Skivan sågades nästan itu för att den därigenom skulle vara enkel att knäcka itu i flera delar. Bitarna lades därefter på kistan och fick följa ned i graven/gravkoret. Det var inte prästen som utförde denna handling utan en civil, högt uppsatt person från förvaltning eller något regemente.

Antalet bevarade huvudbaner i Sverige rör sig omkring 1800. Då ingår anvapnen som en del av den stora huvudskölden och räknas inte som en egen enhet.

Ill. 5. Huvudbaner för Arvid Henriksson eller Ivar Arvidsson Tawast (d. 1599). Hattula kyrka. Foto J. Pauli.

Funeral escutcheon for Arvid Henriksson or Ivar Arvidsson Tawast (d. 1599). Hattula church. Photo: J. Pauli.

Finland

För ett antal år sedan genomfördes en inventering av de huvudbaner som finns i Finland. Då även övriga vapensköldar som till exempel kistvapen togs med blir siffran för huvudbaner något osäker. Det bör dock röra sig om närmare 300 stycken.⁴ Den finländska adeln har till 1809 gemensam historia med den svenska och även begravningssederna hade samma karaktär.

I Hattula kyrka finns ett flertal intressanta huvudbaner. Det är sköldar från det tidigaste skedet liksom från högbarockens period. Ett av de tidiga huvudbaneren är en svartmålad träskiva där bärstängen fortfarande finns kvar. Vapnet som är målat på skivan tillhör den finska ätten Tawast som adlades 1588. På bärstängen finns ännu den rektangulära text-

Ill. 6. Huvudbaner för Arvid Wildeman, 1670-tal. Hattula kyrka. Foto: J. Pauli.
Funeral escutcheon for Arvid Wildeman, approx. 1670. Hattula church. Photo: J. Pauli.

plattan bevarad. Däremot har den som målat vapnet spegelvänt bilden. Vildsvinets tryne liksom hjälmen skall vara riktad åt motsatt håll.

Huvudbaneret har sannolikt tillverkats för Arvid Henriksson eller Ivar Arvidsson Tawast, far och son. Båda avrättades av Carl IX i september 1599 på grund av att de i konflikten mellan regenterna tagit kung Sigismunds parti. Avrättningen skedde utanför Viborg och därefter placerades bådas huvuden på järnstänger vid stadsporten.

Ett senare huvudbaner är ett relativt litet bildhuggeriarbete snidat i mycket kraftig relief. Sköldens motiv visar en vildman utförd

Ill. 7. Huvudbaner för Peter Golawitz (1606–1673). Pernå kyrka. Foto: J. Pauli.
Funeral escutcheon for Peter Golawitz (1606–1673). Pernå church. Photo: J. Pauli.

i trekvarts figur. Han har försetts med höftskynke och står i grönmålat vatten. Både i vapnet och i hjälmprydnaden håller vildmannen ett skaft som tillhört en hillebard. Huvudbaneret bör ha tillverkats under 1660–70-talen för Arvid Wildeman. Ättens siste manlige medlem avled i slaget vid Lund 1676. Den kraftfulla relieffen, i en ålderdomlig stil, som träbildhuggaren använt sig av vid utförandet av huvudbaneret påminner om träsniderier på predikstolar från samma period.

I Pernå kyrka finns ett antal huvudbaner förutom den hela uppsättningen med huvudbaner och alla sexton anvapnen för riksrådet Lorentz Creutz' son Jacob †1667. Ett ensamt huvudbaner i samma kyrka tillverkades för kapten Peter Golawitz (1606–1673). Kaptenen avled sista september 1673 enligt inskription på hans kopparkista. Ätten tillhörde den

Ill. 8. Mårten Segercrantz (1682–1758). Huvudbaner med Svärdsorden avbildad nedanför skölden vid textkartuschens ovasida. Lembois kyrka. Foto: J. Pauli.

Funeral escutcheon with the Order of the Sword depicted below the shield on the upper part of the text cartouche. Lempäälä church. Photo: J. Pauli.

gamla ryska adeln där även en gren naturaliserats och introducerats på svenska Ridarhuset 1649.

Sköldarna för Wildeman respektive Golawitz har utförts ungefär samtidigt men av två helt olika bildhuggare. Det senare arbetet visar stora likheter med samtida vapen både i Finland och i Sverige medan det förra med sin mycket kraftiga relief för tankarna till formerna vid seklets mitt. När motivet skulle utföras har den Golawitzska räven blivit ett ”flyende” djur istället för den sluga räv det var tänkt! Vapensköldens ram är tunnare och betydligt enklare än på Wildemans vapen. Hjälmtäcket kompakta samman-

hållna akantusblad har en helt annan form än på det tidigare nämnda huvudbaneret.

Överstelöjtnanten Peter Golawitz hade som officer kontakt med riksrådet Lorentz Creutz. Huvudbaneren för de båda släkterna Golawitz och Creutz visar stora likheter och samme bildhuggare kan ha kontrakterats då änkan Golawitz skulle låta tillverka makens huvudbaner.

Även förr hade föräldrar problem med sina barn: Golawitz förklarade sin son Johan arvlös, emedan han ”sin egen fader med spott, förakt, hot och undsäger till själva livet mött och sidvördat”.⁵ Sonen Johan blev dömd från livet för åtskilliga svåra och ogrundade beskyllningar mot riksrådet Lorentz Creutz och dennes ogifta dotter. Han skonades till livet 1675-06-09 och dömdes i stället till livslång landsflykt.

En åtgärd som kom att spela stor roll i sociala sammanhang var att den svenske kungen Fredrik I 1748 utfärdade stadgar och förordningar för tre olika ordnar i Sverige. På huvudbaner för en man som erhållit en orden lät nu efterlevande bildhuggaren ofta avbilda belöningstecknet.

Ett sådant exempel ses nedanför själva skölden på Mårten Segercrantz’s (1682–1758) huvudbaner i Lembois kyrka. Segercrantz slutade med överstelöjtnants avsked och omdömet om honom var att ”Han visade vid alla tillfällen under försvaret av Finland och fälttågen i Ingermanland i början av 1700-talet goda prov på en modig och bra officer. Var 1718 med i det svåra fälttåget till Norge med jämtländska armén.”⁶ 1751 blev han riddare av Svärdsorden, och den utmärkelsen måste tas med på huvudbaneret. Huvudbaneret har utförts med den svenska

skölden och ett yvigt kraftigt genombrutet hjälmtäcke i form av akantuslövverk, palmblad och trofégrupper på var sida. Även vid Mårten Segercrantz's begravning krossades en sköld då han var den siste av sin ätt.

Estland

Större delen av Baltikum hörde under stormaktstiden till Sverige. Ingermanland, Estland och Livland styrdes av generalguvernörer och flera regementen från Finland och Sverige var permanent förlagda i områdena.

I de gamla kyrkorna i städer och på landsbygden finns fortfarande ett flertal huvudbaner även om många av dem är i dåligt skick. Sankta Maria, Tallinns domkyrka, har däremot ett stort antal nyrestaurerade huvudbaner och epitafier, de senare bars aldrig med i begravningståget.⁷ Vapensköldarna, som placerats här efter 1684 då kyrkan brann, tillhör både svenska, tyska, baltiska och ryska ätter. På senare tid har över sjuttio huvudbaner och ett stort antal anväp och sex anträd undersökts och konserverats. De flesta är utförda under barocken och uppvisar enorma sniderier med utsmyckningar i form av akantuslövverk, krigare, kvinnofigurer och trofégrupper. Ofta i en annan gestalt än samtida skulpturer som ses på de svenska och finska huvudbaner.

Bildhuggarna som verkade i Estland kom direkt från tyska områden och arbetade i en luftigare och tunnare stil än den Burchart Precht förespråkade. Öster om Östersjön är formerna yvigare och spretigare samtidigt som huvudbaner blir tunnare och mer stereotypa, speciellt när de kom från bildhuggare Christian Ackermans verkstad.⁸

Ill. 9. Huvudbaner för Fromhold von Tiesenhausen (1627–1694). Tallinns domkyrka. Foto: N. Naumburg.

Funeral escutcheon for Fromhold von Tiesenhausen (1627–1694). Tallinn cathedral. Photo: N. Naumburg.

Ackermann föddes i Königsberg och kom att arbeta i Riga, Stockholm och Gdansk innan han slog sig ned i Tallinn. Mellan åren 1672 och 1710 bodde han i Tallinn där han sistnämnda år avled i den pestepidemi som drog fram över hela Östersjöområdet.

Det är en överdådig barock som Ackermann arbetar i där huvudbaner utförts i en storlek av cirka 300x200 cm. Sköldarna är alltid rektangulära med tydliga hörn och en smal ram med intag på långsidorna. Motiven fyller ut skölden i en tydlig relief.

Huvudbaneret för Fromhold von Tiesenhausen är typiskt för Ackermans verkstad både vad gäller storlek, 280x220 cm, det glesa

Ill. 10. Huvudbaner/epitafium för Friedrich Philipp von Krusenstiern (1782–1857). Tallinns domkyrka. Foto: N. Naumburg.
Funeral escutcheon/epitaph for Friedrich Philipp von Krusenstiern (1782–1857). Tallinn cathedral. Photo: N. Naumburg.

hjälmtäcket och figurerna som ses på sidan av skölden liksom de som finns på var sida om textkartuschen. Anvapnen, med samma form som huvudskölden, är placerade på grenar som omfamnar vapenskölden och möts ovanför hjälmprydnaden. De små anvapnen är placerade med första paret fäderne/mödernevapnen längst ned, omvänt mot vad som var brukligt i Sverige.

Fyra gestalter, två soldater klädda i dåtidens rustning med hillebard, har placerats i höjd med hjälmen medan två nakna fjätt-

Ill. 11. Huvudbaner för Jakob Gentzschein (d. 1688). Pühalepa kyrka, Dagö. Foto: privatsamling.
Funeral escutcheon for Jakob Gentzschein (d. 1688). Pühalepa church, Dagö. Photo: private collection.

rade män finns på var sida om textkartuschen. Soldaterna är inte vanliga sköldhållare utan tillhör den specifika typ av utsmyckning som Ackermann använder i sina arbeten. Svenska och finska sköldhållare bär upp själva skölden och står ofta på en lambrekängformad hylla.

I domkyrkan är ett flertal sköldar från 1800-talet uppsatta, dessa är inte huvudbaner i egentlig mening utan minnessköldar, epitafier, som satts upp av anhöriga eller sammanlutningar vid ett senare tillfälle än själva be-

gravningen. Det är texten som avslöjar att så är fallet. Sköldarna är mindre till formatet och hjälmarna enkelt utförda både vad gäller visir och hjälmkrage vid jämförelse med arbeten från barocken. Ett exempel är minnesskölden för Friedrich Philipp von Krusenstiern (1782–1857). Även hjälmtäckets akantusrankor uppvisar ett enklare hantverk än 1600-talets arbeten av Ackermann och Precht.

Även i kyrkorna på öarna utanför kusten finner man huvudbaner. I Pühalepa kyrka på Dagö finns ett huvudbaner tillverkat för Jakob Gentzschein, †1688. Han var efter studier vid Uppsala universitet, där han noterades som "nob Livonus", anställd hos Magnus Gabriel de la Gardie.⁹ Trots att skölden är tillverkad under 1600-talets senaste decennier har bildhuggaren arbetat i en ålderdomligare stil än vad som ses på huvudbaner i Tallinns domkyrka.

Lettland

Riga var en ytterst viktig stad i det svenska riket under stormaktstiden. Härifrån skeppades stora mängder varor från inlandet och Ryssland. Landet var även ett bördigt jordbruksområde. Administrationen var omfattande både under svenska och ryska tiden, något som syns på de huvudbaner som finns kvar i de båda kyrkorna i staden. De stora mäktiga kyrkorna är dels Rigas domkyrka dels Sankt Peters kyrka. Det är inte enbart officerare som begravts i kyrkorna utan också ett stort antal tjänstemän på olika nivåer. Bildhuggarna är däremot okända då man inte heller här signerade sina arbeten.

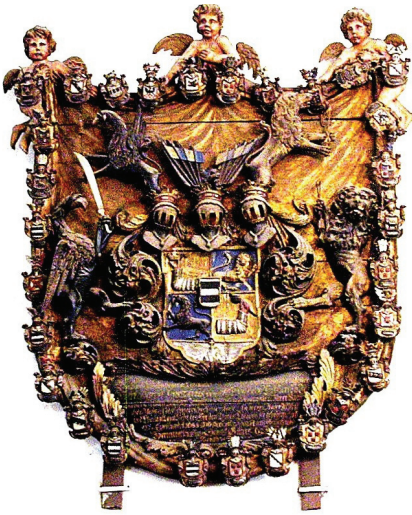
I Rigas domkyrka finns huvudbaner som tillhört tre generationer av släkten von

Ill. 12. Huvudbaner för Otto von Mengden (d. 1681). Rigas domkyrka. Foto: N. Naumburg.
Funeral escutcheon for Otto von Mengden (d. 1681). Riga cathedral. Photo: N. Naumburg.

Mengden. Den äldste av dem, Otto von Mengden (1600–1681), var överste och lantmarskalk för den livländska adeln. Hans sköld har samma kvadratiska form som sköldarna av Ackermann i Tallinn. Två grenar omger huvudbaneret och på dem har de sexton anvapnen (några saknas idag) placerats i samma ordning som på svenska vapensköldar med Fäderne 1/Möderne 1 överst. Här finns också två traditionella sköldhållare i form av en örn och ett lejon. Storleken på arbetet är jämförbar med de stora estniska huvudbaneren.

Sonens, Gustaf von Mengden (1625–1688), huvudbaner har fått en förgylld råds mantel som bakgrund för de trettiotvå anvapnen (några saknas). Överst ses tre putti som bär upp råds manteln. Vanligtvis brukar huvudbaneren ha en bärstång men här har det försetts med två bärstänger på grund av sin storlek. Varken Otto eller Gustaf von Mengdens huvudbaner har några militära trofégrupper som utsmyckning trots att båda två var officerare.

Ill. 13. Huvudbaner för Gustaf von Mengden (d. 1688). Rigas domkyrka. Foto: N. Naumburg.
Funeral escutcheon for Gustaf von Mengden (d. 1688). Riga cathedral. Photo: N. Naumburg.

Gustaf von Mengden var förutom officerare även han lantmarskalk, lantråd och assessor vid Dorpats hovrätt. Han ansågs vara en lärd man, som skrivit några religiösa böcker. En fläck på vapenskölden var dock att Gustaf von Mengden tillsammans med sin äldste son Otto Reinhold sköt ihjäl Jacob Staël von Holstein vid en duell 1679. Sonen Otto avrättades och fick inte något huvudbaner vid sin enkla begravning.

Däremot gravsattes Gustafs yngste son Carl Fredrik von Mengden (1666–1734), som föddes i Stockholm, i Rigas domkyrka. Han tjänstgjorde i svenska armén men blev tillfångatagen vid ryssarnas erövring av Riga 1710. Som högre officer släpptes han fri och återfinns sedan som lantråd i Estland.

Motiven på hans huvudbaner är snidat i tunn relief som fästs på en stor svartmålad

Ill. 14. Huvudbaner för Carl Fredrik von Mengden (1666–1734). Rigas domkyrka. Foto: N. Naumburg.
Funeral escutcheon for Carl Fredrik von Mengden (1666–1734). Riga cathedral. Photo: N. Naumburg.

träskiva. Ett av de trettiotvå anvapnen saknar motiv. Denna sköld är silverfärgad och troligen visste man inte namnet på släktingen på mödernesisidan. Texterna på de tre huvudbanerens kartuscher är skrivna på tyska, ett språk som användes parallellt med svenskan i hela Baltikum.

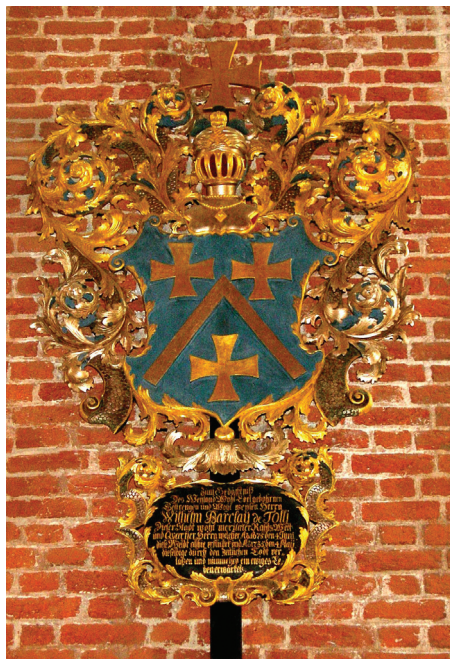
Under Karl XII:s krig, det stora nordiska kriget mot Ryssland, Kurland och Sachsen förstördes både städer, kyrkor och gårdar i de baltiska länderna. Erik Dahlbergh var generalguvernör i Riga mellan 1696 och 1702 när Stora Nordiska kriget just börjat. Han nämner i ett av sina brev att sachsarna besköt Sankt Peters kyrka i Riga under en söndagsgudstjänst i augusti 1700 och att ett av kyrkvalven rasade.¹⁰

De flesta huvudbaner som finns i Sankt Peter är till största delen från 1700-talet, således efter den svenska perioden.¹¹ Man fortsatte alltså med den tidigare seden att föra snidade vapen i begravningsståget vilka sattes upp i kyrkan där jordfästningen hade genomförts. Sankt Peters kyrka, liksom alla huvudbaneren, har restaurerats under senare år och lyser i starka färger som de har gjort en gång.

Wilhelm Barclay de Tolly (1675–1735) tillhörde en skotsk ätt vars ena släktgren introducerades på svenska riddarhuset. Själv levde han i Riga och tillhörde rådsherrarna i staden. Hans huvudbaner från 1735 är betydligt mindre än de baner som tillverkades kring sekelskiftet 1700. Reliefen i motivet, på den svenska typen av sköld, är låg och hjälmen med öppet visir helt odekorerad. Hjälmtäcket har ett större djup och delar av akantusbladen liknar Burchart Prechts arbeten. Senbarockens dekorformer i övergången till rokokon börjar komma och är troligen en påverkan från Ryssland där Peter den Store lät hämta konstnärer från Italien och Frankrike när han skulle bygga upp Sankt Petersburg.

Ett cirka femtio år yngre huvudbaner i samma kyrka tillverkades för Lübeckfödde Johann Heinrich Hast (1706–1788). Motivet är schablonmässigt utfört. En liten smal hjälm ses mellan rokokoformad akantus. Och motivet har fått slanka former i den låga relieffen på den franska skölden.

Vid den här tiden har den italiensk-ryske arkitekten Bartolomeo Rastrellis (1700–1771) former i senbarock-rokoko slagit igenom, även om han själv inte ägnade sig åt att snida huvudbaner i provinserna. Luftiga slingrande blad omger skölden och textkartuschen. I den senare har även snidats en

Ill. 15 Huvudbaner för Wilhelm Barclay de Tolly (1675–1735). Sankt Peters kyrka, Riga. Foto N. Naumburg.

Funeral escutcheon for Wilhelm Barclay de Tolly (1675–1735). Saint Peter's church, Riga. Photo: N. Naumburg.

symbol för livets förgängelse, en dödskalle med gröna blad.

Mecklenburg, Pommern

I de delar av södra Östersjön som en gång ingick i svenska stormaktsväldet finns några enstaka huvudbaner bevarade. Krig har dragit fram här flera gånger under varje århundrade och förstört både städer och kyrkor med dess inventarier. Svenskar och soldater i svenska armén som avled här begravdes ofta på platsen istället för att sändas hem. Och då

Ill. 16. Huvudbaner för Johann Heinrich Hast (1706–1788). Sankt Peters kyrka, Riga. Foto N. Naumburg.
Funeral escutcheon for Johann Heinrich Hast (1706–1788). Saint Peter's church, Riga. Photo: N. Naumburg.

lät man tillverka och sätta upp huvudbaner helt enligt vårt lands tradition. Men även andra medborgare i norra Tyskland lät förfärdiga stora huvudbaner i samma pompösa stil som ses kring norra delen av Östersjön.

Minnesskölden som finns i Rambows kyrka i Mecklenburg har satts upp för eller möjligen burits med i begravningsföljet för en Carl Ruuth avliden 1657 enligt en otydlig text. Han bör ha tillhört någon av de nordiska ätterna med samma namn men nämns inte i tillgängligt material. Hela formen med omgivande ram är ovanlig och färgerna har bättrats på vilket också gör att informationen på textkartuschen blir osäker. Ätternas vapen med

Ill. 17. Huvudbaner/epitafium för Carl Ruuth (1615–1657). Rambow kyrka, Mecklenburg. Foto privat samling.
Funeral escutcheon/epitaph for Carl Ruuth (1615–1657). Rambow church, Mecklenburg. Photo: private collection.

en hjälmprydnad som stämmer med Ruuth i Finland är här delat i färgerna rött och blått. Vid sköldens nedre kant ses ett änglahuvud. Denna typ av huvudbaner liknar de Koskullska huvudbaneren i Vreta Klosters kyrka i Östergötland vilka är från 1650-talets slut. Även dessa har formats i relief med en krans/ram omkring skölden. Övriga föremål på kyrkväggen i Rambow lär inte höra till skölden. Fynd av detta slag i landsortskyrkor i norra Tyskland är intressanta men svåra att sätta in i sitt rätta sammanhang.

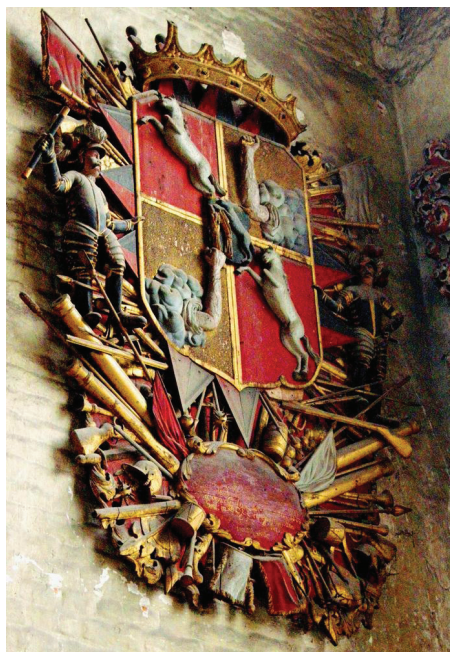
Gustaf Winterfeldts (1663/53–1699) huvudbaner finns i Nikolaikyrkan i Greifswald.¹² Det är ett stort huvudbaner med se-

parat snidade figurer i skölden. Dessa har limmats fast på underlaget på samma sätt som man gjort med hjärtskölden. Här saknas både hjälm och hjälmprydnad, istället har en baronkrona placerats på sköldens ovasida. Den franska skölden och ovala textkartuschen omges helt av trofégrupper. Dessutom ingår en ovanlig detalj som finns med i originalskölden. Det är de tvåfärgade triangelarna som sticker ut på var sida om skölden. Precis som Ackermann i Tallinn snidade olika gestalter till huvudbaneren, har den okände bildhuggaren här försett Winterfeldts sköld med två rustningsklädda soldater, en på var sida.

Man kan fråga sig varför Winterfeldts huvudbaner finns i Greifswald. Gustaf Winterfeldt var dansk baron och släkten hade anknytning till Halsteds kyrka på Lolland. Fadern, Helmuth Otto Winterfeldt (1617–1694), var överhovmarskalk hos dansk kungen som upphöjde Winterfeldt i friherrlig värdighet. När Helmut Otto avled begravdes han i Wustrow i Mecklenburg.

Sonen Gustaf Winterfeldt var gift med Margareta von Owstien. Familjen von Owstien ägde detta gravkor i Nikolaikyrkan i Greifswald där maken gravsattes. Dessutom lät hon tillverka ett huvudbaner precis som många andra i dåtidens svenska Pommern. Seden fördes vidare även om den inte förekom i Danmark.

I Marienkirche i Stralsund hänger ett huvudbaner för Andreas Wagnern (1646–1700). Han bör ha levt ett helt liv i ett krigshärjat land. Och som vuxen kom han att tjänstgöra vid stadens befästning som kapten vid svenska artilleriet. Huvudbaneret, med bevarade rester av bärstängen, är utfört med en profilerad

Ill. 18. Huvudbaner för Gustaf Winterfeldt (1663/53–1699). Sankt Nikolai domkyrka, Greifswald. Foto: N. Naumburg.

Funeral escutcheon for Gustaf Winterfeldt (1663/53–1699). Saint Nicholas' cathedral, Greifswald. Photo: N. Naumburg.

så kallad svensk sköld och motiv i tunn relief. Den enda dekoren som lagts till ses på hjälmens visir. Anknytningen till artilleriet får vi genom de kraftiga mörsarna och kanonkulorna som ingår i trofégrupperna kring textkartuschens lagerkrans. Till det ovanliga hör att hustruns namn finns nämnt i texten.

Så formades huvudbaner för män, militärer, administratörer och intellektuella under en lång tid. En kvinna fick aldrig dessa släktbetygelser annat än på sin kista där hennes egna släktvapen avbildades. Från att ha varit enkla träskivor som placerades i kyrkor och gravkor växte huvudbaneren under ba-

Ill. 19. Huvudbaner för Andreas Wagnern (1646–1700). Marienkirche, Stralsund. Foto: N. Naumburg.
Funeral escutcheon for Andreas Wagnern (1646–1700). St. Mary's church, Stralsund. Photo: N. Naumburg.

rocken till enorma skulpterade vapensköldar, som ibland måste bäras av tre män. Under 1800-talet blev de åter mindre och mer hanterbara. En nu försvunnen sed med en specifik skulpturtradition i länderna kring Östersjön.

Litteratur

- Brummer, Wilhelm: *Pää-ja esipolvivaakunat*. Matikkala, Antti & Brummer, Wilhelm. *Henkilö- ja sukuvaakunat Suomessa*. Helsinki 2011.
- Corswant-Naumburg, Inga von. *Huvudbaner och anvapen under stormaktstiden*. Visby 1999.
- Corswant-Naumburg, Inga von. "Med vapensköld vann han evig ära." *Biblis* nr 19/20 Stockholm 2002.
- Corswant-Naumburg, Inga von. *Huvudbaner och anvapen inom Skara stift*. Skara 2006.

- Corswant-Naumburg, Inga von. Greve Erik Dahlbergh. *Kungligt råd, fältmarskalk och generalguvernör*. Sundbyberg 2008.
- Elgenstierna, Gustaf. *Svenska adelns ättartavlor I-IX*. Stockholm 1925–1936.
- Hagson, Marianne. *Nyintroducerade svenska adelsätter. Sex stamtavlor*. Stockholm 1992.
- Karling, Sten. *Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland*. Dorpat 1943.
- Mäeväli, Sulev, Tromp, Ene. *Tallinna Toomkiriku Epitaafid*. Tallinn 2008.
- Poelchau, Arthur. *Führer durch die St Petri-Kirche zu Riga*. Riga 1901.
- Soop, Hans. *Erik Soops gravmonument i Skara domkyrka*. Skara 2005.
- 18th Century Wooden Coat of Arm Epitaphs St. Peter's Church, Riga. Broschyr. Riga 2010(?)
- <http://www.dom-greifswald.de>: Dom St Nikolai Greifswald: Kapelle V. Internetupplaga 2009.

Noter

- 1 Bilden hämtad ur Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken*. Vilnius 2010, s. 762.
- 2 Se även Soop, Hans. *Erik Soops gravmonument i Skara domkyrka*. Skara 2005, s. 43.
- 3 Corswant-Naumburg, Inga von. "Med vapensköld vann han evig ära." *Biblis* nr 19/20 Sthm 2002, s. 35 ff.
- 4 Brummer, Wilhelm. *Pää- ja esipolvivaakunat*, i Matikkala & Brummer, Helsinki 2011, s. 102.
- 5 Elgenstierna III, s. 88.
- 6 Elgenstierna VII, s. 131.
- 7 Mäeväli, Sulev, Tromp, Ene. *Tallinna Toomkiriku Epitaafid*. Tallinn 2008.
- 8 Karling, Sten. *Holzschnitzerei und Tischlerkunst der Renaissance und des Barocks in Estland*. Dorpat 1943, s. 312 ff.
- 9 Hagson, Marianne. *Nyintroducerade svenska adelsätter. Sex stamtavlor*. Sthm 1992, s. 35.
- 10 Corswant-Naumburg. 2008, s. 363.
- 11 Poelchau, Arthur. *Führer durch die St Petri-Kirche zu Riga*. Riga 1901. Se även *18th Century Wooden Coat of Arms Epitaphs St. Peter's Church*, Riga. Broschyr med utmärkta färgbilder.
- 12 <http://www.dom-greifswald.de>: Dom St Nikolai Greifswald: Kapelle V. Internetupplaga 2009.

Fyrstens banner – bærer af den første heraldik?

Af Steen Clemmensen

TITLE: The prince's banner – bearer of the earliest heraldry?

ABSTRACT: A near axiomatic hypothesis holds that early heraldry developed from feudal banners fused with pre-heraldic emblems and decorative patterns used on war-shields. As an extension some authors argue that the earliest arms represented feudal units rather than families. A reexamination of contemporary evidence suggests that banners were of little importance in the development of early heraldry and that arms, once adopted, were placed on any object a family member desired.

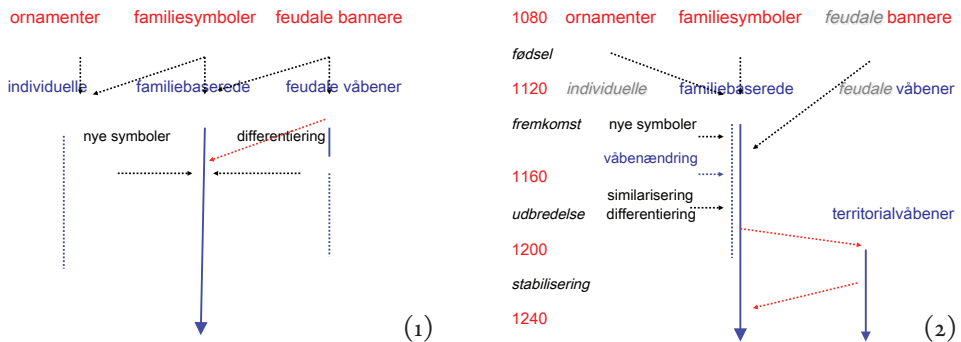
KEYWORDS: early heraldry, feudal banner, fief, armorial seal.

AUTHOR INFORMATION: Steen Clemmensen, cand.scient., A.I.H. – info@armorial.dk.

Det er efterhånden en gammel konstatering, at heraldikken efter dens første fremkomst hurtigt spredte sig over det meste af det vestlige Europa. Frem til i dag har heraldikere noteret og spekuleret over, hvordan ensartede visuelle former i løbet af få generationer¹ spredte sig fra Seine-Somme-området over en stor bue fra England over Tyskland til Italien og Spanien. En af hypoteserne om heraldikkens fremkomst, som har fået næsten axiomatisk sandhedsværdi, hævder at heraldiske våbener udvikledes fra feudale bannere i en proces, hvor dette modefænomen absorberede præ-heraldiske familieemblemer og dekorative bemalinger på kampskjolde (*ill. 1*).² Enkelte forfattere har udvidet hypotesen til at de tidligste våbener repræsenterede feudale enheder (len) frem for

familier. Til støtte for hypotesen har talsmændene fremlagt vidnesbyrd i form af tidlige mønter, segl og poetiske skrifter samt ekstrapoleret fra senere fund af samme type. Det giver en smuk og simpel historie. Men måske for besmykket og forsimplet – og mest en historie baseret på ekstrapolationer? Et segl, en forekomst i en våbenbog, i et digt eller i en miniature illustration i en bog fra 1400-tallet eller selv det sene 1200-tal er i sig selv ikke egentlige vidnesbyrd om forhold i 1100-tallet.

Det tidligste eksempel på et våbenbanner, som hævdes at repræsentere et len (og som er forskelligt fra kendte familievåbener) er den beredne ridder i glasmaleriet fra ca. 1220 i katedralen i Chartres sydvest for Paris. Han bærer i rød en sølv løve, der er våbenet for

Ill. 1. Mulige veje for udviklingen af de tidligste våbener. (1): sammenfatning af Pastoureaux Traité, p.301; (2): en modifikation, som udelader individuelle og feudale våbener samt indflydelsen fra feudale bannere. Possible ways for the development of coats-of-arms. (1): summarized from Pastoureaux Traité, p.301; (2): a modification deleting individual and feudal arms as well as the influence of feudal banners.

familien Montfort-l'Amaury, en af områdets mægtige familier med store len i såvel Frankrig, som gods og en jarletitel i England. Det i rød og sølv zigzag-kløvede banner er foreslået som repræsenterende grevskabet Evreux i Normandiet. Problemet ved denne tolkning er at der ikke findes supplerende vidnesbyrd og at Montfort-familien opgav grevskabet Evreux i 1200, samt at zigzag-våbenet kun findes bevaret (og alene) i nogle få segl fra ca.1213–1234.³ Der findes tidligere eksempler på våbenbannere, men enten er våbenet alene på banneret eller identisk med våbenet på skjoldet.

Enhver argumentation om tidlig heraldik er afhængig af om vidnesbyrderne kan anses for repræsentative og hvordan ikke blot deres faktiske overlevelse har været, men også om hvor sandsynligt det ville være, at postulerede ekstrapolationer kunne have eksisteret. Jo længere tilbage, jo færre segl er bevaret, og jo færre dokumenter har overlevet, som vedrører personer lavere end kongelige og højadelen. Vi finder næsten en

eksplosion i antallet af våbensegl under tredje og fjerde våbengeneration (1175–1225), som det klart er vist af Michel Pastoureaux for situationen i Frankrig, hvor han kun har plottet 31 segl fra før 1180 mod 190 før 1200.⁴ De fleste af disse kom, med få undtagelser og her navnlig i Tyskland, fra jordejernes mellemlag. Medlemmer af de kongelige familier og højadelen var ret sene til at vise deres våbener frem. Pastoureaux og andre har henført dette mønster og denne timing til en konvergens af flere tendenser af socio-økonomisk (jordeje, behov for at autentificere dokumenter), militær-teknologisk karakter (ændrede hjelmformer, dekorationer på skjolde), samt ændringer i social adfærd (turneringer, øget selvbevidsthed). Dertil må man huske at den midterste del af 1100-tallet var præget af borgerkrige: i England mellem Stephen af Blois og hans kusine Maud om kronen, i Tyskland mellem staufer og welfer om indflydelse, og i Frankrig om at øge kongens magt over sine nominelle undersåtter. Indtil videre vil jeg anføre at de

Ill. 2. Mønter og segl fra fem generationer af Candavène grever af St.Pol-en-Ternoise. 1,2: mønter, Hugues (II) c.1125; 3: ryttersegel, Hugues (III), d.1141, omgraveret for Enguerran 1145, XDA:68, XDF:285; 4: ryttersegel, Anselm 1162, XDP:209, XDF:287; 5: våbensegl, Hugues (V) 1223, XDA:229.

Coins and seals from five generations of the Candavène C.St.Pol-en-Ternoise. 1,2: coins, Hugues (II) c.1125; 3: equestrian seal of Hugues (III), d.1141, reengraved for Enguerran 1145, XDA:68 / XDF:285; 4: equestrian seal of Anselm 1162, XDP:209, XDF:287; 5: armorial seal of Hugues (V) 1223, XDA:229.

bevarede vidnesbyrd er tilstrækkelig repræsentative til at konkludere ud fra. Før jeg går i detaljer, vil jeg foreslå at begrebet *individuelle våbener* opgives, da der findes få, om overhovedet nogen, kriterier, som kan skelne mellem dette begreb og våbenændringer eller en-generations våbenføring.

Familiesymboler og tidlig våbenføring

Fem eksempler (Minzenberg 1020, Hammerstein 1080, Falkenstein 1160, St.Pol 1125, Boulogne 1165) går igen som vidnesbyrd for præ-heraldisk anvendelse af familiesymboler, som senere findes som hovedelementer i familiens våbenføring.⁵ De tre første findes på mønter og henviser åbenlyst til navnet. Bemærk at Falkenstein og Boulogne mønterne ikke er præ-heraldiske. Men betegner symbolet lenet eller familien? Af ovennævnte socio-økonomiske og adfærdsmæs-

sige grunde antog mange herremænd toponyme navne (stednavne) i løbet af 1000- og 1100-tallet, men betegnede navnet (hoved) lenet eller borgen? Man kan udvide spørgsmålet til hvad eller hvem omfattede familien? Adskillige personer anvendte forskellige navne på dokumenter gennem deres levetid, og flere yngre sønner valgte et afvigende navn – muligvis parallelt med et våbenskift eller valg af eget våben. Men mere væsentligt, hvilken indflydelse kunne sådan "talende" navnetagning og autentificering af mønter få på deres senere valg af våbenfigur? I tilfældet Habsburg (*i guld en rød løve*) ingen – deres navn var afledt af Habichtsburg (falkeborgen) i det nuværende Schweiz. Fra anden våbengeneration findes der mønter slået af greverne af Arnsberg med deres ørn, som er lidt ældre end tilsvarende segl.⁶

Hugues (II) de Candavène greve af St.Pol-en-Ternoise, et len af Boulogne, slog omkring 1125 mønter med et neg på. Flere af

hans efterkommere anbragte neg på deres segl, men først fra 1223, d.v.s. i fjerde våben-generation, i form af et våbenskjold (*ill. 2*). Anvendelsen af neget spiller åbenlyst på det franske *avena* (hvede) i familienavnet – og ikke på deres len.

Deres umiddelbare lensherre, greverne af Boulogne, slog også mønt – i dette tilfælde med tre kugler (*boules*) placeret mellem armene på et kors. En figur som i øvrigt også findes på danske mønter fra 1300-tallet. Grevskabets våben er i *guld tre røde kugler*, og findes også på segl for flere personer i familien. Det kunne tyde på at lenets navn var retningsgivende også for grevefamilien, men det er næppe tilfældet. Mønterne blev slået omkring 1165 for Mathieu d'Alsace, en yngre søn af greven af Flandern, greve i kraft af sit ægteskab (*de jure uxoris*) med arvingen til den anden familie, som besad grevskabet i "heraldisk tid". Godefroi de Bouillon, den første korsfarerhersker over Jerusalem, var en yngre søn af den første grevefamilie. Svigersønnen til den sidste greve i den familie var Eustace de Blois, ligeledes en yngre søn (af greven af Blois-Champagne), bedre kendt som Stephen konge af England (r.1135–1152) og fra borgerkrigen mod sin kusine "kejserinde" Maud. Hans datter Mary giftede sig med Mathieu d'Alsace (d.1174). Et par af Alsace-familiens grevinde, Mahaut (1208) og hendes søster Ida (1201, XDD:1058) og Ida's anden ægtemand Gerhard (1182, XDA:26) benyttede et skjold med tre kugler i deres segl. Gerhard var i egen ret allerede greve af Geldern, så han må have brugt kuglerne som regent over Boulogne. For mig at se, blev de tre kugler valgt af en sent tilkommende greve (Ma-

thieu) fordi figuren spillede på navnet på hans nyerhvervede grevskab – og for at få et våben som adskilte sig fra hans brøders nyvalgte våbener. Tilstedeværelsen af de tre kugler på et banner, en sadel og over en drage på et skjold, alle nær slutningen af Bayeux-tapetet kan vi overlade til fabel-fortællerne. Biskop Odo ville næppe presentere den tapre Eustace-Henri de Boulogne som en mand, der sad på sit våben!⁷

Det bedste eksempel på et våben, som ubetvivleligt kan henføres til en familie og ikke til et len er *sparrestribet i guld og rød*, senere ændret til *guld tre røde sparrer*, som er våbenet for den anglo-normanniske familie Clare, som efter erobringen af England i 1066 fik meget gods omkring byen Hertford nord for London. Det er også et af de ældste våbener, som er bevaret på segl – og det kan ikke føres tilbage til et præ-heraldisk emblem. Richard FitzGilbert de Clare (d.1136) havde en søn, Gilbert FitzRichard (d.1151), som blev udnævnt til jarl af Hertford i 1138 i begyndelsen af borgerkrigen mellem Stephen og Maud, og en datter Rohese (d.1153), som blev gift med Gilbert de Gant jarl af Lincoln. De fik en datter Alice, som giftede sig med Simon St.Liz jarl af Northampton. Gilbert FitzGilbert (d.1148), en bror til Richard FitzGilbert, blev udnævnt til jarl af Pembroke samtidig med nevøen Gilbert FR, mest fordi han havde arvet meget gods i Wales og det vestlige England efter en onkel. Der er bevaret våbensegl for tre af de nævnte medlemmer af toppen af engelsk højadel (Gilbert FitzGilbert af Pembroke, Rohese, Gilbert FitzRichard af Hertford), alle fra før 1150, d.v.s. fra den første våbengeneration.⁸ Segl med Clare

Ill. 3. Fem fremstillinger af det andet segl for Waleran, 1104-1166, greve af Meulan 1118 & jarl af Worcester c.1138.10 a: King Waleran 177 (photo); b: Crouch Images 227; c: Galbreath *Lehrbuch* 22; d: Hunter-Blair *Armoriais* 2; e: Wagner *Heraldry* 339. Billeder fra XDD:716 (c) og XBM:5666 på BM, Harl.Ch.45.i.30 (a, b, d, e).

Five representations of the reverse of the 2nd seal of Waleran, 1104-1166, C.Meulan 1118 & E.Worcester c.1138.10 a: King Waleran 177 (photo); b: Crouch Images 227; c: Galbreath *Lehrbuch* 22; d: Hunter-Blair *Armoriais* 2; e: Wagner *Heraldry* 339. Images were taken from XDD:716 (c) and from XBM:5666 on BM, Harl.Ch.45.i.30 (a, b, d, e).

våbenet findes også for Alice de Gant og Richard "Strongbow" jarl af Pembroke (d.1176), søn af Gilbert FitzGilbert, samt efterkommere frem til 1314. Som en sideobservation kan vi notere, at kvinder ikke blot allerede i den første våbengeneration benyttede våbensegel, men også at i det mindste enkelte brugte deres fædrene våben alene eller valgte deres mødrene våben frem for lige så fornemme fædrene eller ægtefælles våbener. Alice kan dog være gået tilbage til det mødrene våben efter at hendes mand mistede sin jarletitel under borgerkrigen. Hvornår og af hvem Clare-våbenet blev antaget forbliver ren spekulation. Det kunne være den ældre Richerd FitzGilbert i starten af første våbengeneration eller ved gensidig aftale mellem onkel, nevø og niece.

Våbenet for greverne af Vermandois, *skaktavlet i guld og blå*, som nogle hævder er det ældst kendte våben, er muligvis korrekt, men i kraft af meget svage vidnesbyrd – og det var næppe et emblem, som havde en lang tradition i dette grevskab, der var gået i arv siden Karl den Store regerede. Der er beva-

ret to ret dårlige aftryk af seglet for Raoul (I, d.1152), greve af Vermandois og sénéchal af Frankrig, men vidnesbyrden om farvesætningen er indirekte, og blev – så vidt jeg ved – først noteret i andet kvartal af 1400-tallet.⁹ Adelaide, Raoul's moder, datter og arving efter den sidste greve, hvis linie strakte sig tilbage til karolingisk tid, giftede sig med Hugues Capet (d.1102), en yngre søn af Henri I konge af Frankrig. Ud over Raoul (I) efterlod de sig to døtre, Mahaut, stammoder til Beaugency og Dreux familierne, og Isabelle, som først giftede sig med Robert (I) de Beaumont greve af Meulan og jarl af Leicester, og senere med William de Warenne jarl af Surrey, begge anglo-normansk højadel. Isabelle og Robert (I) fik tvillinger, Waleran greve af Meulan og Robert (II) jarl af Leicester. Leicester linien uddøde i 1204 med sønnesønnen Robert (IV), som var den eneste, som efterlod et segl (*skaktavlet*). Men det forhold, at den agnatiske linie af Meulan efterkommerne senere benyttede *skaktavlet i guld og rød* og den kognatiske line (Craon) *rudet i guld og rød*, rejser

Ill. 4. Tidlige engelske bannersegl. 12 a: William II Rufus, konge af England 1082-1100; b: Elias Pidele, ridder, 1100-tallet.

Early english banner seals. 12 a: William II Rufus, king of England 1082-1100; b: Elias Pidele, knight, 12th century.

tvivl om farvesætningen *guld-blå* for Vermandois og den postulerede tilknytning til de franske kongelige farver.

Bannere til forskellig brug

Figurer som skaktavlet, rudet, flettet, sribet og kors er alle svage vidnesbyrd om brugen af den tidlige heraldik, især hvis det bevarede er i dårlig stand. *Skaktavlet* kan let mistolkes (eller overfortolkes), hvor der reelt er tale om stof eller ringbrynje, som det er sket ved bevarede segl for Waleran greve af Meulan og jarl af Worcester, en nevø af Raoul (I) de Vermandois (*ill. 3*).¹⁰ Ud over at korset var en populær våbenfigur, var det også et emblem for korsfarere og blev benyttet som fyld, lige som sribede mønstre.¹¹ Sribede mønstre kan blot betegne bannere som flag-rer i vinden. Typen, som er vist i *ill. 4*, er den

hyppigste form for ryttersegl, hvor ridderen bærer en lanse eller banner (uden våben), og er bevaret fra præ-heraldisk tid og frem til ca. 1220 i de fleste lande. De blev mest anvendt af fyrster og højadel, men også af simple riddere. Formen kan skifte fra tre løse bånd til gonfanon-typen med 3-5 bånd efter et kvadratisk stykke. Ud over deres brug som delement på (rytter)segl, finder man gonfanon-type bannere (kirkebannere) i miniature-illustrationer og begyndelsesbogstaver i bibler og salmebøger samt på fresker i kirker, borge og herregårde.¹²

Der er skrevet meget om, hvordan bannere blev givet af lensherren til den fyrstelige vasal under dennes indsættelse. Ceremonien kendes fra 1100-tallets Rolandskvad, hvor Karl den Store indsatte Roland som herre over grænselandet mod Spanien, og også som et væsentligt element i den tyske samling af rets-

regler, Sachsenspiegel, der først blev nedskrevet og illustreret i begyndelsen af 1300-tallet. Lehenfahnen (feudale bannere) kendes i Tyskland i det mindste fra 1002, men problemet med denne type vidnesbyrd er, at bannerne kun havde symbolsk betydning i sig selv og ikke i kraft af figurer eller farver – som vist af Carl Erdman allerede i 1932.¹³ Banneret kunne i denne funktion endda erstattes af en gren eller lignende.

Repræsentativt eller ej?

Der er kun bevaret ganske få segl med våbenbannere eller pseudo-våbenbannere fra de to første våbengenerationer, og kun få flere fra omkring århundredskiftet i slutningen af tredje generation. Er det sandsynligt at dette skyldes, at antallet af bevarede segl fra disse generationer er så lille, at bannersegl ikke kan forventes at dukke op? Til sammenligning er der bevaret 132 diplomer fra Waleran greve af Meulan, men kun knap et dusin aftryk af hans to segl.¹⁴ Svaret må blive subjektivt, men i det følgende gives et par tal til overvejelse.

I Gaston Demay's trykte oversigt over segl i arkiverne i det franske Departement du Nord er der nævnt 232 numre fra de første fem generationer (1125–1250), hvoraf 36 tilhørte den betitlede adel og 196 forskellige herremænd.¹⁵ De fleste af disse våbener kendes også fra 1300-tals våbenbøger, og alle segl senere end 1210 er våbensegl – bortset fra to segl for hertuger af Brabant med jægere til hest. Næsten alle de tidlige segl tilhører den tredje generation og har en fifty-fifty fordeling mellem våben- og ikke-våbensegl: 10:13 blandt den betitlede adel og de højeste hof-

funktionærer, og 21:19 blandt herremænd og borgkommandanter (kastellaner).

Et lidt andet indblik giver Francis Eygun's katalog over segl fra Poitou, syd for Loire-floden, med 109 våbensegl fra før 1250 fordelt blandt 53 familier.¹⁶ De fleste våbener forekom i mere end én udgave, men 36 var enkeltforekomster. En tredjedel var segl af mænd fra kun to familier, Lusignan og Thouars, og de omfattede 3 af de kun 6 segl fra lige før 1200. Andre 28 segl for mænd kunne dateres til 1200–1220 (4. generation). Kvinder, arvinger eller indgiftede i 9 familier, udgjorde 13 våbensegl, alle dateret senere end 1216. De fleste kvinder benyttede deres fædrene våben, men nogle få benyttede kombinationer eller kun deres ægtemands våben. Som Brigitte Bedos-Rezak har bemærket, så var de fleste segl fra stormands-klassen (*domini*, magnater) ryttersegl eller segl med kvindefigurer, hver med et mindre kontrasegl med våben. Lavadel og riddere (*militēs*) benyttede derimod simple våbenskjolde eller blot våbenfiguren, men sjældent kontrasegl.¹⁷ Blandt de 345 segl, som hun gennemgik fra 1105–1230 var der kun 33 segl fra før 1180. Af disse var 8 våbensegl og 28 uden våbenfigur. Med undtagelse af Vermandois, Meulan, Savoyen og Flandern (her omtalt særskilt) var alle segl med bannere uden våbentegning.

Som nævnt ovenfor plottede Michel Pastoureau fordelingen af våbener i Frankrig med kun 31 placeringer før 1180, hovedsageligt nord for Seinen, og 190 frem til 1200. Af de senere var der 5 i Poitou-området og i alt 25 syd og vest for Loire-Rhône linien.¹⁸ Selv om det bevarede er yderst sparsomt, er det påfaldende, at kun 10 ikke-våbenbærende segl i Eygun-samlingen fra før 1250 har over-

levet i de departementale arkiver. I nogle tilfælde kunne man formode, at eventuelle kontrasegl mangler eller ikke har været benyttet. Guillaume (III) d'Aspremont beseglede i 1243 uden våbenmærke, men med våben (*kronet løve*) på sit kontrasegl i 1247. Hans far, Guillaume (II) beseglede ca.1200 med sit våben (*kronet løve og turnérkrave*).¹⁹ Lige som en håndfuld andre familier må Aspremont-familien have antaget våben før 1200, men anvendte ikke altid deres våben til at autentificere dokumenter.

Nogle bannere – mere eller mindre våbenførende

De fleste ryttersegl med våbenbannere, som er refereret i litteraturen er af senere dato, oftest fra 6. generation eller endnu senere, f.eks. Renaud greve af Geldern (1298) og Bernhard greve af Anhalt (1301), begge med samme våben på skjold og banner. Der er et imponerende segl for Otakar (II) konge af Böhmen og hertug af Østrig og Steiermark (1269) med Böhmens *løve* på banneret, Østrigs *bjælke* på skjoldet og på hestens dæken Steiermarks *panter* og et par ørne i tilgift. Det er en skam, at gonfanon-banneret for Otto greve af Anhalt (1269) kun har et dekorativt mønster, og ikke skjoldets *halve ørn mod tværstribet*.²⁰

Selv om et banner ser ud til at være belagt med et våben, kan det være misvisende. Hertug Sobieslaw af Böhmen (Przemyslideslægten) sidder på sin trone med et banner med fletmønster og et ikke-våbenbærende skjold på sit segl fra ca.1130, men på bagsiden af seglet fra 1194 for hans efterfølger (den senere konge) Otakar I har personfi-

guren et banner med gråværk og et skjold med en *ørn*. Såvel banner som skjold på for-siden var figurløse.²¹

Der findes en interessant serie af ryttersegl for tre på hinanden følgende babenberger hertuger af Østrig og Steiermark. Babenbergerne fik Steiermark i 1192 efter at otakarerne var uddøde. Den sidste otakarer, Otakar (IV), anvendte et umarkeret banner og et skjold med den steiermarkske panter i et segl fra 1186. Den første babenberger hertug, Leopold (V, d.1194), et ligeså umarkeret banner og et skjold med babenbergernes *ørn*. Hans søn og efterfølger, Leopold (VI, d.1230), benyttede to segl, det ene med *ørnen* på banner og skjold på dokumenter vedrørende Østrig, og et med *panteren* for Steiermark. Sønnesønnen, Friedrich (II, d.1246) kasserede *ørnen*, og antog den nuværende østrigske *tværbjælke* eller *Bindenschild* før 1230, men efterlod banneret umarkeret på sit ryttersegl.²²

Skal man tro de bevarede segl, kom askanier markgreverne af Brandenburg sent til at blive våbenførende. "Grundlæggeren" Albrecht "der Bär" (bjørnen) beseglede ikke med våben, men hans sønnesøn Otto (II) ændrede segl fra umarkeret i 1197 til Brandenburgs *i sølv en rød ørn* på såvel skjold som banner i 1202. Senest i 1269 dimiderede en askanier underlinie af Anhalt brandenburger-*ørnen* med *tværstribet i guld og sort*, som blev anvendt i 1174 af Bernhard greve af Anhalt & Aschersleben & hertug af Sachsen, syvende søn af Albrecht "Bär". Visse mønter slået af Albrecht "Bär" og hans søn Otto (I) kan have haft *tværstribet* mønster på et skjold, men umarkerede bannere. Man kunne spekulere på om *tværstribet* var det tidlige askanier våben, senere

Ill. 5. Første segl (forside og kontrasegl) for Philippe d'Alsace greve af Flandern & Vermandois (d.1191), formentlig graveret 1163, men også dateret så sent som 1181.²⁶

1st armorial seal (obverse and counterseal) of Philippe d'Alsace C.Flanders & Vermandois (d.1191), probably adopted 1163, but also dated as late as 1181.²⁶

erstattet af *ørnen* – som et symbol på deres støtte til kejseren i staufer-welfer striden, og som "tak" for erhvervelsen af Sachsen, som welferen Heinrich "der Löwe" mistede.²³

Thüringens *Bunter Löwe* eller i *blå en løve tverstribet af sølv og rød* kan være antaget før 1182, og vi kan se en løve på et skjold i seglet for landgreve Ludwig i 1202 med et umarke-

ret eller rudet banner, mens hans efterfølger Konrad i 1233 førte en løve på såvel skjold som banner – begge simple løver, ikke stribebede.²⁴ Selv om de tyske staufer kejsere førte embedets ørnevåben, så anvendte de som hertuger af Schwaben et løve-baseret våben – lige som deres welfiske modstandere. I 1192 førte hertug Konrad en enkelt løve, som i 1214 var blevet forøget til de nuværende *i guld 3 sorte leoparder* – selv for den firårige søn af kejser Friedrich II.²⁵

Lad os vende tilbage til kerneområdet og til Flanderns *løve*, et formodet emblem for dette grevelige len, som holdes af kongen af Frankrig. Faktisk er våbenet tilkommet relativt sent, og muligvis skabt ud fra en begejstring for turneringer og dystløb. Dets første kendte fremtræden var ikke, som det almindeligvis fremføres, på et banner, men samtidig på såvel banner som skjold. Uanset at der er en vis uenighed om dateringen, så blev det første våbensegl til Philippe d'Alsace formentlig graveret i 1163 efter at han ved giftermål blev greve af Vermandois. Han var da allerede med-regent for sin far Thierry og havde beseglet uden brug af våben i 1157. Hans første våbensegl var af den almindelige type med en bereden ridder med sværd og skjold samt titlen "comes flandrie", men med det forholdsvis nye fænomen med en løve på skjoldet (ill. 5). Det tilhørende, mindre, kontrasegl viste en løve, ikke kun på skjoldet, men også på banneret og hjelmen samt titlen "et viromandie" – hans sekundære titel. Et senere andet våbensegl var en tæt imitation, selv om løven denne gang vendte modsat, og ridderens hjelm var af "bowler"-facon mere end "høj hat". Der er ikke bevaret noget kontrasegl brugt sammen med det andet

våbensegl. Hans samtidige og en tilsvarende beundrer af turneringer, Henri "le Liberal" greve af Champagne benyttede et segl i samme stil, men med *skråbjælke*.²⁶

En simplificering

I sin forsigtige og overbevisende tilgang til heraldikkens oprindelse foreslog Michel Pastoureau tre primære visuelle påvirkninger og tre typer af våbener.²⁷ Af disse har denne forfatter måske lidt vel flot kasseret *det personlige våben*, fordi begrebet mangler distinktion og let kan forveksles med våbenændringer. De ornamentale bemalinger er ikke anfægtet som inspirationskilde, og forbliver efter min opfattelse den væsentligste visuelle påvirkning på den første heraldik. Familiesymboler har formentlig spillet en rolle for nogle få familier, men mest når symbolet spillede på navnet. Det ville, efter min opfattelse, være et åbentlyst valg, og eksemplerne (*boules* / Boulogne, Falkenstein, o.s.v.) underbygger dette. Jeg har endnu ikke mødt et ikke-talende emblem, som er overført fra præheraldisk tid til et våben. Vi bør formentlig se det talende emblem/våben som en parallel til antagelsen af toponyme navne, en tradition som er fortsat helt op i vor tid, og som endda kan skifte kurs. To danske familier af skønlitterær berømmelse, Rosenkrantz og Gyldenstjerne, navngav sig efter henholdsvis deres hjelmornament og deres våbenfigur – og så sent som i 1500-tallet.

Bannere blev uden tvivl væsentlige efter udbredelsen af våbener, især for de øverste lag, men havde knap nogen indflydelse på heraldikkens tidlige udvikling. Som det blev

bemærket af Carl Erdman, så var de lensfæner, som blev benyttet under indsættelse, uden særlige kendetegn, men fik kun værdi gennem investiturceremonien.²⁸ Den samtidige litteratur omtaler mest ensfarvede bannere, som de også blev gengivet på miniaturerne.²⁹ De fleste tidlige bannere, som har været omtalt ovenfor, var umarkerede eller med simple mønstre. Bortset fra et eller to relaterede eksempler, så hører våbenbannerne til tredje/fjerde eller senere våbengeneration, og ses samtidig med eller senere end våbenet på skjold. Selv om Vermandoisbanneret fra ca. 1135 foregriber skjold- og kjortel-versionen med et tiår, så må vi sammenligne dette med Clare-Pembroke skjoldet fra ca. 1140 og Meulan's våbenbanner på bagsiden (eller kontraseglet) fra 1141, som må vige pladsen for det svagt skaktavlede skjold på hovedseglets forside.³⁰ Uden våben på feudale bannere kan man næppe fastholde, at heraldikkens begyndelse var feudale våbener eller emblemer!

Ikke desto mindre kan betegnelsen *feudale våbener* blot være en talemåde. Der kan ikke være tvivl om, at samtidige anså visse våbener for at være territoriale. Mathieu d'Alsace valgte sine *tre kugler* som talende om sit grevskab per giftermål så tidligt som i anden våbengeneration, og våbenet fortsatte med at repræsentere grevskabet gennem århundrederne.³¹ Vi vil aldrig få at vide, om han valgte våbenet for sin familie, da han kun efterlod sig døtre – og begge regerede grevskabet (gennem deres mænd).

Skønt mange tidlige tyske våbener almindeligvis anses for territoriale, kunne man snart se dem på segl for medlemmer af underlinier, d.v.s. som familievåbener – og de

kan meget vel have haft denne karakter fra begyndelsen. I hvert tilfælde var ingen af disse præ-heraldiske emblemer. For babenbergernes vedkommende førte våbenændringer og modifikationer til en serie af territorialvåbener, som blev adopteret af deres afløser, habsburgerne. Men samtidig kan man se *Bindenschild* (tværbjælken) som et skift fra et (babenberg) familievåben til et territorialvåben (fælles for Øvre og Nedre Østrig) og igen tilbage til et (nyt, habsburger) familievåben.³² Så måske skal vi i virkeligheden opfatte processen som, at en person antager et emblem som *mit våben*, men at det kan fortsætte som enten familie- eller territorialvåben afhængigt af de biologiske og politiske tilfældigheder. Man kender mange våbener, som har haft begge mærkater.

Vor nuværende viden kan sammenfattes til, at bannere *ikke* har haft indflydelse på heraldikkens tidligste udvikling, og at våbenbannere *ikke* repræsenterede len, hverken de betydelige hertugelige og grevelige len eller de mere ydmyge baronale og herregårdslen. Men når et våben først var antaget, så kunne ejeren placere det, hvor det passede ham – og udvikle det til et fremragende emblem for hans besiddelser og omdømme – ligesom et våben er det den dag i dag.³³

Noter

1 Med våbengenerationer menes fortløbende perioder à 25 år begyndende med 1125. Det giver 3 generationer frem til 1200 og 15 generationer i Middelalderen (til 1500). Detaljer, men ikke substansen, ændres, hvis en generation sættes til 33 år, f.eks. som våbenhorisonter hos J. Raneke: *Bergshammarvapenboken*, Lund, 1975, p. 8; og samme: *Svenska Medeltidsvapen*, 1:31, Lund 1982.

Et udvalg af værker om tidlig heraldik er: Gustav A. Seyler: *Geschichte der Heraldik*. Siebmacher Band A. Nürnberg 1890, genoptryk 1970; G.A. Seyler: *Geschichte der Siegel*, Leipzig 1894; John Woodward & George Burnett: *Woodward's A Treatise of Heraldry British and Foreign*. 1892, ny udgave Newton Abbot 1969; Arthur C. Fox-Davies: *A Complete Guide to Heraldry*. London 1929, genoptryk 1993; Donald L. Galbreath & Léon Jéquier: *Lehrbuch der Heraldik*. 2. Ed., Lausanne 1978 (*Manuel de Blason*); Michel Pastoureau: *Traité d'Héraldique*. Paris 1979, 3rd. Ed. 1997; *Les origines des armoiries*. 2me Colloque de l'Académie Internationale d'Héraldique, Bressanone/Brixen 1981. Paris 1983; Erich Kittel: *Wappentheorien*, *Archivum Heraldicum*, 1971, 85:18-26, 53-59.

Under den internationale genealogi og heraldik kongres i Maastricht 2012 fremlagde Paul A. Fox en analyse, der konkluderede, at den hurtige udbredelse kunne skyldes et netværk af familier, som var optaget af korstogstanken og visse ændringer i den vestlige kirke. Argumentationen er under trykning i *Coat of Arms*.

2 "Banner-hypotesen" er fremsat i forskellig form. En af de klareste, men samtidig forsigtige, versioner blev sammenfattet i figuren på p. 301 i Michel Pastoureau: *Traité*. Hans argumentation blev først præsenteret i 1976, og er blevet gentaget i flere af hans skrifter, senest i 2010-udgaven af *Une histoire symbolique du Moyen Âge occidental*, Paris 2004. De relevante punkter er sammenfattet i figur 1.

Andre varianter er f.eks. Peter Coss: *The knight in medieval England 1000-1400*. Stroud 1993/1996, p. 178 note 8 med henvisning til Maurice Keen: *Chivalry*. New Haven & London 1984, p. 127; og David Crouch: *The image of aristocracy in Britain 1000-1300*. London & New York 1992, p. 186.

3 Steen Clemmensen: *The arms of Montfort-l'Amaury*. 2011, www.armorial.dk. Vinduet er gengivet i farver i *Galbreath Lehrbuch* p. 29.

4 Kort over hjemsteder for ejere af franske segl fra før 1180 og før 1200 i Pastoureau *Traité* p. 303. I Tyskland er der bevaret våbener fra 1. generation, Erich Kittel: *Siegel*, Braunschweig 1970, p. 253. I Danmark ses våbensgl formentlig i fjerde våbengeneration (kongevåben 1194, adelsvåbener 1224); omtrent samtidig i Sverige (adelsvå-

- ben fra 1219); og først med 8. generation i Norge (bevarede fra 1286). Knud Prange: *Heraldisk Tidsskrift*, 2004, 90:417; Jan Raneke *Svenska Medeltidsvapen* 2:650; Harald Nissen: *Heraldisk Tidsskrift*, 2003, 88:321.
- 5 Eksemplerne fra Candavène, Boulogne, Hammerstein, Minzenberg og Falkenstein er diskuteret og illustreret i Pastoureau *Traité* pp. 302-309; Galbreath *Lehrbuch* pp. 23-39; M. Gil & J.-L. Chassel: *Pourquoi les sceaux? La sigillographie, nouvel enjeu de l'histoire de l'art*, Lille 2011, p. 221. G. Demay: *Inventaire des Sceaux de l'Artois & Picardie*, Paris 1877 [XDA, XDP]; L. Douët d'Arcq: *Inventaire. Collections de sceaux I-III*, Paris 1863 [XDD]; G. Demay: *Inventaire des sceaux de la Flandre, I-II*, Paris 1873 [XDF].
 - 6 Walther (II) von Arnberg (fl. 1135-c. 1170) slog brakteater med ørne, men også med en "ørn over en gående løve", G. Förchner: *Deutsche Münzen. Mittelalter bis Neuzeit der Münzprägende Stände. I. Adel bis Augsburg*. Melsingen 1984, items 1151, 1148. Seglet for Heinrich greve af Arnberg fra 1181 har en "fri" ørn, Seyler *Heraldik* p. 71.
 - 7 Mathieu d'Alsace greve af Boulogne j.u., d. 1174, bror til Philip greve af Flandern (løve) og Balduin greve af Hainaut (*sparrestribet*). Segl i Pastoureau *Traité* p.46, J.-L. Chassel (ed.): *Les Sceaux, sources de l'histoire médiévale en Champagne*, Paris 2007, p. 21. Pastoureau *Une histoire*, pp. 214–216. Bayeux tapestry, Edition Ville de Bayeux 2008, position 51/52 og 56/57 of 58. D. Schwennike *Europäische Stammtafeln* 2:7 (Lorraine), 2:47 (Blois). William (de Blois) greve af Boulogne, bror til Mary, besejlede 1154 med et umarkeret banner, Crouch *Images*, p. 187.
 - 8 For Clare familien: G.E. Cockayne, Vicary Gibbs: *The Complete Peerage*. London 1910-1959, 3:242–247, 5:682–715, 6:498–503, 10:348–358; for Gant 7:672–673. Våbener i Galbreath *Lehrbuch* p. 23, Anthony Wagner: *Heraldry. I: A. L. Poole: Medieval England*, Oxford 1958, vol.1 p. 340, 342. Gilbert FG jarl af Pembroke, XBM:5833; Gilbert FR jarl af Hertford, Hunter-Blair 2.g; Rohese, XBM:13048; Alice de Gant, XBM:13239–13240; Rohese de Clare anvendte også et ikke-våbenbærende segl, XBM:6645. Walther de Gray Birch, *Catalogue of Seals in the British Museum I-VI*. - London 1887–1900 [XBM]. C.H. Hunter-Blair: *Armorial upon English Seals from the Twelfth to the Sixteenth Century*, *Archaeologia*, 1943, 89:2–26, fig. 2g (PRO D.Lancs.Ch.A.157).
 - 9 Raoul greve af Vermandois, XDP:38 (banner, 1135), XDD:1010 (skjold, 1146), gengivet i Pastoureau *Traité* p. 31. Våbenet i farver, f.eks. LYN:540 (*armorial Lynceinich*, c.1440, Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, Ms.II.6567). De Vermandois-afledte våbener i Wagner *Heraldry* p. 341 er farveløse (d.v.s. på segl) for Vermandois og Robert Beaumont 4. jarl af Leicester (o.s.p.1204; XBM:5674, 1195), *guld-rød* for Meulan efterkommerne, og *guld-blå* for Warenne og Beaugency efterkommerne.
 - 10 Om Beaumont-tvillingerne: Crouch *Image*, pp. 220–226; David Crouch: *The Beaumont Twins. The Root and Branches of Power in the Twelfth Century*. Cambridge 1986. Waleran greve af Meulan & jarl af Worcester, 1104–1166, ANdF L.893 no. 28 (uden våben, 1.segl, 1137/38), Edmund King: Waleran count of Meulan, in: Greenway & al. (Eds.): *Tradition and Change. Essays in honour of Marjorie Chibnall*, Cambridge 1985, pp. 165–181, pl. 3–4. (foto). Forsiden af det andet (rytter)segl bærer et våbenskjold og titlen greve af Meulan, mens bagsiden viser en rytter med banner m.v. og titlen jarl af Worcester. Det blev formentlig graveret ca. 1139, aftryk er dateret 1141–1150. XBM:5666 (> 1144, BM, Harl.Ch.45.i.30), XBM:5668 (ca. 1138, BM, Add.Ch.20419), XDD:715–716 (for- og bagside, ingen omtale af våben, Arch.l'Empire L 1442, formentlig ANdF, L.892 no.19–20), og i King *Waleran of Meulan*, p.177 (foto), Wagner *Heraldry* p. 339 (pix), Crouch *Image* p. 227 (pix) og Galbreath *Lehrbuch* p. 22 (1136/38, pix).
 - 11 Seglene for greverne af Savoyen Amadeus (III) 1143 og Humbert 1151 viser et gonfanon-type banner med et kors. Dette hævdes at være våbenet for Savoyen (*i rødt et sølv kors*). Konklusionen er tvivlsom, da Stephen-Henry greve af Blois i 1095 benyttede en tilsvarende figur, men kom fra en familie, som i 1176 benyttede våbenet for grevskabet Champagne (*i blå en sølv skråbjælke strenget i sølv*). Monter slået for Valdemar I af Danmark, r.1157–1182, viser en gonfanon med et kors som symbol for hans korstog mod venderne.

- Savoien: Pastoureaux *Traité* p. 36, Wagner *Heraldry* p. 342, Galbreath *Lehrbuch* p. 23; Blois: Gil *Pourquoi sceaux* p. 238; Danmark: E. Christensen: *Northern Crusades. The Baltic and the Catholic Frontier 1100–1525*. Basingstoke 1980, p.138.
- 12 Eksempler på bannere med sribede mønstre kan ses i flere seglværker, f.eks. W. de Gray Birch *Seals*, London 1907, tabel 4n2 (Wm II Rufus R.England, 1082–1100), tabel 22n2 (Elias Pidele, knight, 12C). Et par riddere i dystløb med gonfanonlignende lansevimpler blev malet ca. 1175 på væggen i Lyngby Kirke (Danmark). Også i åndelige bøger ses tilsvarende figurer: i Winchester Bibelen fra 1170 og den velkendte knælende ridder fra Westminster Psalteret, men i en tilføjelse fra ca. 1250 (BL, ms.Royal 2A XXII fo.220r).
 - 13 *Rolandslied* af Konrad af Regensburg, 12C, Heidelberg, University Library, ms. Palat. germ.112, gengivet i: R. Bloch: *Feudal Society*, London 1961. *Heidelberger Sachsenspiegel*, ms. Palat.germ.164:21r, i: F.L. Ganshof: *Feudalism*, London 1971. Carl Erdman, 1932, *Kaiserfahne und Blutfahne*, citeret fra Kittel *Wappentheorien* p. 19.
 - 14 Crouch *The Beaumont Twins*, p.xi, for antal diplom, og note 10 for hans segl. En del diplomeres kendes kun i afskrift.
 - 15 Demay *Inventaire. Flandre*, XDF:97–1830, 5482–5586. Hovedsagelig fra det sydlige Flandern og Hainaut, incl. de "fire castellanier" omkring Lille, som havde vekslende tilhør til Flandern og Artois / Picardiet. Våbener for byer, kvinder og gejstlige er udeladt.
 - 16 Francois Eygun: *Sigillographie du Poitou, jusqu'en 1515*, Poitiers 1938 [XEP].
 - 17 Brigitte Bedos-Rezak: *L'apparition des armoiries sur les sceaux en Ile-de-France et en Picardie (v.1130-1230)*. I: 2.Colloque d'AIH, p. 33. En fremragende sammenfatning og analyse af 345 adelige (mands) segl, hovedsagelig fra Douët d'Arcq *Inventaire*.
 - 18 Pastoureaux *Traité* p. 303, se note 4.
 - 19 XEP: 73, 74, 72.
 - 20 T. v. d. Laars: *Wappens, Vlaggen en Zegels van Nederland*, Amsterdam 1913/1989, p. 20 (1198, Renaud greve af Geldern); Seyler *Siegel* 265 #216 (1301, Bernard C.Anhalt); K.R. Pakosta: *Die Herkunft des Rotweissrot Bindenschildes*. Wien 1976, p. 72 (1269, Otakar II); Seyler *Siegel* p. 126 #86 (1269, Otto greve af Anhalt).
 - 21 Sobieslaw c.1130, Otakar I Przemysl 1194, i: *Neue Siebmacher*, bd. 2, 1.1.2 tabel 138. Böhmens løve-
emblem kom til senere.
 - 22 Otakarer hertugen Otakar (IV) af Steiermark (1186, Pakosta *Herkunft* p. 27). Babenberger hertugerne var Leopold (V), d. 1194, af Østrig 1177 & Steiermark 1192 (K.v.Sava: *Die Siegel der österreichischen Regenten*, Wien 1871, www); Leopold (VI), d.1230, af Østrig 1198 & Steiermark 1194 (panter: Laars *Wappens* p. 20, Sava *Regenten*, Galbreath *Lehrbuch* omslagets inder-side, ørn: Sava *Regenten*, Galbreath *Lehrbuch*); Friedrich (II), d. 1246 (1230, Pakosta *Herkunft* p. 33 foto, Sava *Regenten*). D. Schwennike *Europäische Stammtafeln* 3:27 (Otkarar), 1.1:84-85 (Babenberger).
 - 23 Askanier markgrever af Brandenburg og grever af Anhalt, Schwennike *Stammtafeln* 1.2:182–194. Albrecht "Bär", 1162, Seyler *Heraldik* p. 72 #5, 77 #22-27 (also Otto (I), d. 1184), 81–82 #31; Otto (II), 1197, 1202, Seyler *Heraldik* p. 72 #6; for Otto af Anhalt 1269, se note 20, Anhalt = Brandenburg dimideret med Ballenstedt. Bernhard, d. 1212/18, greve af Anhalt & Aschersleben & hertug af Sachsen, segl 1174 og mønter med *tverstribet i guld og sort* (Ballenstedt), Seyler *Heraldik*, p. 77. Askanierne var efterkommere af en greve af Ballenstedt.
 - 24 Ludvig landgreve af Thüringen, segl 1219, Seyler *Siegel* 262 #211; Konrad, 1233, Seyler *Siegel* #206. Konrad blev valgt til stormester af Den tyske Orden i 1239, hans begravelsesskjold er bevaret. H. Waldner: *Die Ältesten Wappenbilder*, Berlin 1992, p. 29, har en henvisning til et våbenskjold på seglet for landgreve Ludvig (III) fra 1182.
 - 25 Konrad von Staufen, hertug af Schwaben, segl 1192, og Heinrich (V), segl 1214, *Neue Siebmacher* 2/1.1.2 tabel 2; Heinrich, 1211-1242, søn af kejser Friedrich II, hertug af Schwaben, kronet tysk konge 1222, segl 1216, Seyler *Siegel* pp. 193-194 #132.
 - 26 Philip d'Alsace, d. 1191, greve af Vermandois 1163 j.u., greve af Flandern 1168, medregent 1157. XDF:137 (ca. 1157, uden våben). XDF:138 (1168/1170, 2. våbensegl, "flandrie", ridder med sværd og skjold, løve fra dexter), Jean-Luc Chassel (ed.): *Sceaux et usages des sceaux. Images de la Champagne médiévale*, Paris 2003, p. 23 (foto);

- Chassel *Sceaux l'histoire médiévale*, p. 115 (tekst). XDF:139 (1162/1181, 1. våbensegl forside, "flandrie", ridder med sværd og skjold, løve fra sinistère), XDF:139b (mindre kontrasegl, "viromandie", ridder med løvebanner), og Jean-Théodore de Raadt: *Sceaux armoriés des Pays-Bas et des pays avoisinant* I-IV. - Bruxelles 1897-1901, 1:454 (1162, tekst), 1:57 pl.II (foto); XDF-årstal 1181; Galbreath *Lehrbuch* p. 28 (1162, pix); Chassel *Sceaux ... l'histoire* p. 115 (1163, tekst). Henri "liberal" C.Champagne, d.1181, segl 1176, Chassel *Sceaux ... l'histoire* p. 170.
- 27 Se note 2 og figur 1.
- 28 Se note 13 om Erdman.
- 29 Eksempler findes i Seyler *Heraldik*, Pastoureau *Traité*, Galbreath *Lehrbuch*, og Crouch *Images*. Et af de vigtigste citater er fra *Alexiad of Anna Comnena*, London 1969 (Ed. E.R.A. Sewter) om normannernes ophold i Konstantinopel under der første korstog.
- 30 For Vermandois, se note 9; Meulan, note 10 og figur 3; Clare, note 8.
- 31 Boulogne, se note 7. Hans bror Philip valgte løven for Flandern, med mindre den allerede var benyttet af deres far Thierry d'Alsace. En tredje bror, Baldwin, blev greve af Hainaut før han arvede Flandern i 1191. Han benyttede et sparrestribet våbenskjold som greve af Hainaut.
- 32 Bindenschild og Babenberg, se note 22, for Habsburg, se bl.a. Schwennike *Stammtafeln* 1.1:38-46 and Sava *Regenten*.
- 33 Våbener blev malet på skjolde, bannere og hjelme, f.eks. på den emaljerede gravplade, ca. 1170, for Geoffrey greve af Anjou, og i miniaturerne i W. Noth: *Heinrich von Veldeke. Miniaturen der Berliner Handschrift des Eneit Romans*. 1984; and Petri de Ebulo: *Carmen de Bello Siculo inter Henricum VI imperatorem et Tancredum*, Bern, Bibl. Bongarsiana, ms.120:109r.

Vallø Stifts våben

Af Nils G. Bartholdy

TITLE: The arms of 'The Noble Ladies' Convent of Vallø

ABSTRACT: In 1737 the Convent was granted arms: in a crowned dimidiated shield Denmark's three lions and nine hearts impaling the eagle of Brandenburg with the Hohenzollern shield on its breast, on an inescutcheon the cipher of the founder, Queen Sophie Magdalene. She also instituted a decoration to be worn in a red, black and silver ribbon, the colours of her arms. A princely abbess placed the Convent's arms on her dynastic shield as long as she was in charge. 1748–1810, two Princesses of Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksburg headed the Convent. After 1810 it was generally supposed that the combination of the Ducal arms, including the arms of pretence of Norway, and the Convent's arms was the arms of the Convent as such. This mistake resulted in another blunder. When the Danish King in 1819 had to take away the Norwegian lion from his Royal arms, after having ceded Norway to the King of Sweden in 1814, the Convent's trustee let the King resolve that the lion should also be omitted from the shield used by the Convent. But that did not conform to the treaty with Sweden. The wrong arms were confirmed in 1838 in a new charter for the Convent. Recently Vallø has decided to reintroduce the use of the original coat of arms from 1737.

KEYWORDS: Ladies' Convent, Brandenburg, Hohenzollern, Schleswig-Holstein, Norway

AUTHOR INFORMATION: Nils G. Bartholdy, heraldic adviser, senior researcher, The Danish National Archives, nils.bartholdy@gmail.com

Grevs-kabet Vallø syd for Køge på Sjælland var i 1713 blevet oprettet af Frederik IV for hans hustru til venstre hånd Anna Sophie, født komtesse Reventlow, 1712 fyrstinde af Slesvig og fra 1721 dronning. Efter kongens død 1730 forviste den nye konge Christian VI Anna Sophie til godset Clausholm i Jylland. I 1731 overlod han grevs-kabet til sin egen dronning Sophie Magdalene til fri ejendom. I 1737 gjorde Sophie Magdalene det til

et "kongeligt frøkenstift", hvori fædre af gammel adel kunne indskrive deres ugifte døtre for derved at sikre dem et standsmæssigt underhold, og nogle af pladserne var reserveret for frøkener, der havde gjort tjeneste som hofdamer. Senere kunne døtre af mænd med meget høj rang også indskrives. Vilkårene for indskrivning i Vallø Stift afveg betydeligt fra, hvad der var gældende for de indtil da oprettede adelige jomfruklostre i

Ill. 1. Stiftets våben i fundatsen af 1737. Foto: Vallo Stift.

The arms of the Convent according to the charter, 1737.

Danmark, hvor der tillige var adgang for en del af rangadelens døtre.¹

Ifølge dronningens fundats af 28. november 1737 udfærdiget på pergament skulle stiftets abbedisse være af gammel fyrsteslægt, "von altfürstlicher Abkunfft" (art. IV), dekanessen af gammelgrevelig fødsel, "von alt-gräfflicher Geburth" (art. V), og i stiftet kunne ingen frøken optages, der ikke kunne opvise 16 adelige aner på fædrene og mødrene side, "welche nicht vermittelst 16 Ahnen von Vater und Mutter ihre alt-adeliche Geburth erweisen" (art. VI).² Der er ingen tvivl om, at det eksklusive adgangskriterium skyldtes tyske forbilleder.³ På Vallø opbevares der endnu heraldisk illustrerede anepøver fra 1700-tallet. Anepøven bortfaldt i 1799.

Fundatsen indeholder en lang række detaljerede bestemmelser om bl. a. ceremoniel og klædedragt.

Stiftets våben

Med kongens billigelse fastsatte dronningen også et våben for stiftet. Skjoldet er delt med Danmarks løver og hjerter i 1. felt og den brandenburgske ørn belagt med det firdelte Hohenzollern-våben i 2. felt. På delingen er lagt et lille skjold med dronningens monogram S M. På begge skjolde hviler en kongelig krone. Dronningen kom fra det lille tyske markgrevskab Brandenburg-Kulmbach og tilhørte huset Hohenzollern. I fundatsen er våbenet beskrevet meget detaljeret: "... Jn der Theilung zur rechten Hand ist abgebildet aus dem Königl. Dänischen Wapen drey blaue gecrönte Leoparden, einer über den anderen in goldenen mit rothen Herten bestreuten Feld. In der Theilung zur Lincken der Marggräfflich Brandenburgische rothe Adler mit goldenen Klee-Stengeln in denen Flügeln, auff der Brust das Hohenzollerische Wapen-Schild, Silber und Schwartz quadriret in silbernen Feld. Auf dem Mittel-Schild Unser als Stifterin Nahmens-Chiffre von Gold in blauem Feld mit darüber stehenden offenen Königl. Crone. Über das gantze Wapen eine geschlossene Königl. Crone ..." (art. XII).⁴ På den farvelagte tegning af våbenet i fundatsen ses de korrekte ni hjerter i det danske felt, men antallet nævnes ikke i beskrivelsen. Der ses rød farve på en del af ørnens vinger, mens resten af kroppen nærmest fremtræder som sort. Det skyldes formentlig, at den oprindelige røde farve med tiden er oxyderet. Brandenburgs ørn er rød, hvilket også udtrykkeligt nævnes i beskrivelsen. De to kløverbladsstængler på ørnens vinger er sølv, men skulle have været guld. Det kan undre, at den kgl. krone over hjer-

Ill. 2. Ordenstegnet i bånd i dronning Sophie Magdalenes våbenfarver. Foto: Vallø Stift.

The Convent's decoration suspending from the ribbon in the heraldic colours of Queen Sophie Magdalene.

teskjoldet med Sophie Magdalenes monogram beskrives som åben, for på tegningen er kronen lukket med bøjler ligesom kronen øverst på hovedskjoldets overkant. Det er dog tænkeligt, at meningen har været, at kronen over monogrammet ikke skulle have puld og i den forstand være "åben".

Stiftet fik kongelig tilladelse til at forsegle med rødt voks. En tilsvarende bestemmelse fandtes i grevernes og friherrernes privilegier.

Når våbenet blev benyttet af stiftet som sådant i segl, skulle det samtidigt indstiftede ordenstegn gengives på seglets bagside.

Ordenstegnet, som damerne skulle bære ved højtidelige lejligheder, er et udadbuget kors. Det er hvidt emaljeret med en smal rød kant og yderst en gylden kant. Det har således megen lighed med den enkle form, som Dannebrogordenens kors havde på daværende tidspunkt. Midt på korset er der en blå medaillon med Sophie Magdalenes kro-

nede monogram. På korsets bagside er der en medaillon med devisen "Candet & Accendit" - "lyser og tænder". Devisen bærer præg af pietismens ånd og betyder, at korset oplyser og ansporer. Ordenstegnet bæres i et sort- og sølv-kantet højrodt bånd svarende til farverne i dronningens Brandenburg-Hohenzollern-våben. Båndet beskrives i fundatsen således: "... einen breiten gewäsernten⁵ Ponceau Band mit schwarz und silbernen Rand ..." (art. X).⁶ Ordenstegnets korsform og ordensbåndets farver udgør således en parallel til den heraldiske alliance, der er udtrykt i stiftsvåbenet. En farvelagt tegning af ordenstegnet med bånd er gengivet i fundatsen.

Ifølge fundatsen måtte stiftets abbedisse, så længe hun forestod stiftet, føre dets våben lagt på sit eget fyrstelige våben. Det udtrykkes således: "... auff einen erhöherten Mittelschild in ihrem angebohrnen fürstl. Wapen mit zwey ins Creutz über einander gelegte Äbtiszin-Stäbe hinter dem Schild ..." (art. XII).⁷ Til abbedissens officielle udstyr hørte også en abbedissestav, og en sådan findes endnu på Vallø. Der kendes dog ingen eksempler på, at to krydslagte abbedissestave er blevet gengivet bag skjoldet.

Stiftets første abbedisse var prinsesse Friederike af Württemberg-Neustadt, der kun fungerede til 1743. I 1748 blev prinsesse Louise Sophie Friederike af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg (den ældre glücksborgske linie) abbedisse og var det til sin død i 1782. I Rigsarkivets seglsamling findes aftryk af hendes segl med våben for hende som abbedisse. I overensstemmelse med fundatsens bestemmelser er stiftets våben med tilhørende kongelige kroner lagt på

Ill. 3. Våben for prinsesse Louise Sophie Friederike af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Glücksborg som abbedisse 1748–1782. Stiftsvåbenet er lagt på hendes fyrstelige våben. Rigsarkivets seglsamling.

Arms of Princess Louise Sophie Friederike of Schleswig-Holstein-Sonderburg-Glücksborg as an abbess 1748–1782. The arms of the Convent are placed on her princely coat of arms.

hendes fædrene våben. Det hertugelige slesvig-holstenske våben består af et hovedskjold med felter for Norge svarende til prætentions titlen ”arving til Norge”, Slesvig, Holsten, Stormarn og Ditmarsken og derpå et skjold firdelt af Oldenborgs og Delmenhorsts våbenmærker. Derved kom abbedissevåbenet til at bestå af fire skjolde oven på hinanden. På overkanten af prinsessens hovedskjold ses en fyrstelig krone med to synlige bøjler og øverst globe og kors. Man må forestille sig, at der bag den midterste palmet på kroneringen er en tredje bøjle, da hertuginierne i 1700-tallet brugte en krone med tre synlige bøjler.

Prinsesse Louise Sophie Friederike efterfulgtes som abbedisse af sin niece prinsesse Sophie Magdalene af Slesvig-Holsten-Søn-

derborg-Glücksborg. Da hun døde i 1810, havde Vallø Stift således i den relativt lange periode 1748–1810 uafbrudt haft abbedisser, der førte det samme våben. Siden har der ikke været nogen abbedisse på Vallø. Som allerede påpeget af Gustav Ludvig Wad antog man, at den våbenkomposition, som de to slesvig-holstenske prinsesser havde brugt i deres egenskab af abbedisser, var selve stiftets våben.⁸ Det gav anledning til en anden misforståelse.

Den norske løve

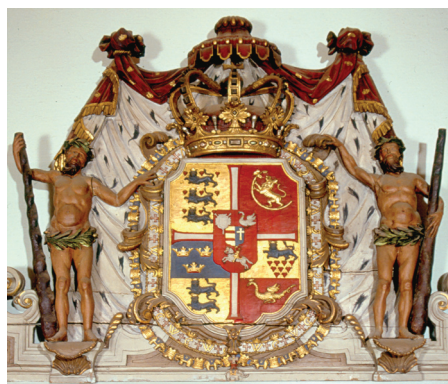
Hertugvåbenet med Norges øksebærende løve i 1. felt førtes af alle de slesvig-holstenske hertuginier. Antallet af felter går tilbage til 1500-tallets anden halvdel. F. eks. genfindes de samme felter i det våben, som prinsesse Louise Sophie Friederikes og prinsesse Sophie Magdalenes stamfar, hertug Hans den Yngre, brugte. Forekomsten af Norges våben som et felt i hertugvåbenet var en udløber af det arvekrav på Norge, som Christian Is yngste søn hertug Frederik (som konge Frederik I) havde hævdet fra slutningen af 1400-tallet. Præntentionen gav sig udslag både i brugen af det norske våben og i titlen ”arving til Norge”. Den videreførtes af alle mandlige medlemmer af det oldenborgske hus i det omfang, de kaldte sig hertuger af Slesvig og Holsten, og den kom også til udtryk i hertugdøtrenes våben og titel.⁹

Siden 1380 havde Danmark og Norge hørt sammen, og siden Erik af Pommerns tid havde Norges øksebærende løve udgjort et felt i kongevåbenet. Som følge af Danmarks uheldige engagement i Napoleonskrigene måtte Frederik VI i 1814 afstå Norge til den

Ill. 4. Hertug Hans den Yngres våben. Tavle i slotskapellet på Sønderborg Slot, ca. 1570. Foto: Museum Sønderjylland Sønderborg Slot.
The arms of Duke Hans the Younger. Tablet in the chapel of Sønderborg Castle, about 1570. Photo: Museum Sønderjylland Sønderborg Castle.

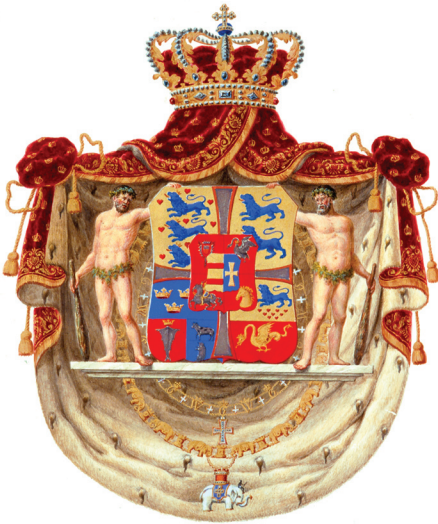
svenske konge Carl XIII, der som titulær hertug af Slesvig-Holsten-Gottorp hidtil også havde kaldt sig "arving til Norge" og havde ført den norske løve som en del af sit midterskjold. Norges løve blev derefter et felt i hans svensk-norske kongevåbens hovedskjold. Carl XIII og hans adoptivson kronprins Carl Johan (Bernadotte), der ved Sveriges afståelse af Finland til Rusland havde sikret, at Sverige fik Norge som erstatning for Finland, forlangte nu, at Frederik VI skulle give afkald på at føre den norske løve. Efter lange og komplicerede diplomatiske forhandlinger blev der den 1. september 1819 som led i en konvention om den norske statsgæld underskrevet en erklæring, hvori Frederik VI forpligtede sig til at udelade

Ill. 5. Det danske kongevåben med Norges våben i 2. felt og Slesvigs våben nederst i 3. felt. Skåret i træ til arkivrum i den daværende centraladministrations bygning i København, nu i Rigsarkivet, 1730'erne. Foto: Rigsarkivet.

The Danish Royal arms with the arms of Norway in the second field and the arms of Schleswig lowest in the third field. Wooden carving made for the record office in the building of the central administration of that time in Copenhagen, now in the Danish National Archives, the 1730s.

Norges løve af det danske kongevåben således, at kongen, hans arvinger og efterfølgere for fremtiden ikke på nogen måde ville anvende den på dokumenter, penge, bygninger, i stempler m. m. For det danske monarkis vedkommende i Europa skulle skridt hertil tages straks og være indført inden 1. januar 1820. Bestemmelsen skulle ikke have tilbagevirkende kraft med hensyn til de steder, hvor våbenet fandtes på underskrivelsestidspunktet.¹⁰ Ændringen af det danske kongevåben medførte, at man flyttede Slesvigs to løver fra hovedskjoldets 3. felt til dets 2. felt, hvor den norske løve havde stået i århundreder, og Islands, Færøernes og Grønlands våbener samt et nydannet våben for Lauenburg fik plads i kongevåbenet.

Ill. 6. Det danske kongevåben efter 1819 med Slesvigs våben i 2. felt. Våbener for Island, Færøerne, Grønland og Lauenburg er tilføjet. Tegning i Hendes Majestæt Dronningens Håndbibliotek.

The Danish Royal arms after 1819 with the arms of Schleswig in the second field, and with the arms of Iceland, the Faroe Islands, Greenland and Lauenburg in addition.

Erklæringen om den norske løves udeldelse af det danske kongevåben blev af den daværende kurator for Vallø Stift, grev A. W. Moltke, tolket sådan, at Norges våbenmærke også skulle udgå af det delvis hertugelige slesvig-holstenske våben, som stiftet anvendte. Han nedlagde derfor en forestilling herom, og ved kgl. resolution af 14. december 1819 blev Norges løve udtaget af det af stiftet brugte våbenskjold. Der er ingen arkivalske spor af resolutionen i Kabinetsarkivets protokol over forestillinger. Forestillingen ses ikke at være nedlagt af Danske Kancelli eller af Departementet for udenlandske Anliggender, der havde behandlet

Ill. 7. Segl med alliancevåben for prins Christian (VIII) Frederik og prinsesse Caroline Amalie, født prinsesse af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg, efter 1819. Den norske løve ses i hendes skjold, men ikke i hans. Rigsarkivets seglsamling.

Seal with the arms of the Danish Prince Christian (VIII) Frederick and of his consort Princess Caroline Amalie, daughter of a Duke of Schleswig-Holstein-Sonderburg-Augustenburg, after 1819. The Norwegian lion appears in her shield, but not in his.

sagen om ændringen af monarkiets våben. Den originale forestilling med påskreven kgl. resolution må være blevet sendt tilbage til kurator og er formentlig gået tabt i forbindelse med Vallø Slots brand i 1893.

Det havde imidlertid aldrig været meningen, at de hertugelige liniers våben skulle ændres som følge af konventionen med Sverige, og det blev det heller ikke for hertugerne af det oldenborgske hus. Et talende vidnesbyrd herom er prins Christian (VIII) Frederiks gemalinde Caroline Amalies segl med ægtefællernes alliancevåben fra tiden efter 1819. Hun var født prinsesse af Slesvig-Holsten-Sønderborg-Augustenburg, og i hendes skjold ses bl. a. den norske løve. Den ses derimod ikke i Christian Frederiks

skjold, da hans våbenføring var omfattet af bestemmelsen i konventionen med Sverige. For Christian Frederik, der som Norges regent i 1814 havde medvirket ved Eidsvollforfatningens vedtagelse og loyalt havde indstillet sig på at forsvare Norges selvstændighed, var ændringen af det kgl. våben i 1819 en særlig bitter oplevelse. Han modtog meddelelsen om våbenforandringen i Rom og noterede den 23. december 1819 i sin dagbog: "... Hos Brøndsted saae jeg første Gang og til min store Ærgrelse Tegningen af det nye danske Vaaben med Udeladelse af den norske Løve".¹¹

Ny fundats

På grund af en række nødvendige forandringer, der var foretaget i tidens løb, fik Vallø Stift en ny fundats af Frederik VI den 14. maj 1838. I § 26 f står der: "Stiftet maa fremdeles have sit eget Vaaben, saaledes som dette i sin Tid er blevet allernaadigst approberet og som vedhæftede Tegning nærmere udviser. Bemeldte Vaaben maa ligeledes føres i Stiftets Segl, hvilket, forsaavidt det benyttes ved Udfærdigelsen af solenne Documenter og Brevskaber, Stiftet vedkommende, tillades aftrykt i rødt Vox."¹² I den forestilling, som Danske Kancellis 4. departement i 1838 nedlagde for kongen, og som resulterede i den nye fundats, henvises der til den kgl. resolution af 14. december 1819 vedrørende våbenet. En trykt udgave af fundatsen ligger i 4. departements sag, en såkaldt registrantsag, og til denne hører et stik med gengivelsen af våbenet. I en påtegning i registrantsagen står der: "Denne Fundations Original er udfærdiget i Patentform paa Pergament."

Denne originaludfærdigelse findes tilsyneladende ikke mere og derfor heller ikke den tegning, der ifølge fundatsens tekst var vedhæftet. Den originale fundats og den originale våbentegning må være gået tabt ved branden i 1893, men har eksisteret, da Gustav Ludvig Wad i 1888 udgav sit mindeskrift om Vallø Stift, for i bogen er der gengivet en farvelagt litografi af våbenet.¹³ Stiltræk tyder stærkt på, at en tegning fra 1819 har ligget til grund for litografien. Det er nærliggende at forestille sig, at man i 1838 har vedhæftet den tegning, der i sin tid havde ledsaget kurators forestilling i 1819, eller man har brugt en tegning af våbenet udført kort tid efter. Det er helt sikkert, at der i 1838 ikke specifikt var tænkt på det våben, som dronning Sophie Magdalene havde fastsat for stiftet i 1737, men på det reducerede abbedissevåben.

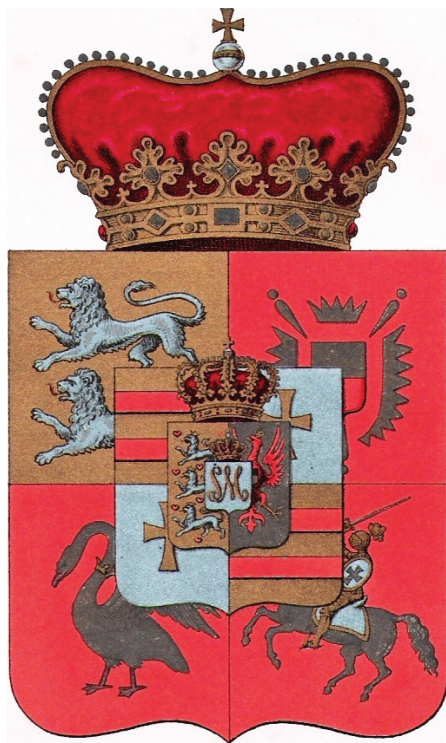
1819-versionen af våbenet ses også i segl, f. eks. i Rigsarkivets seglsamling. Våbenets hovedskjold er firdelt med følgende våbenmærker: 1. felt: Slesvigs to løver, 2. felt: Holstens nældeblad, 3. felt: Stormarns svane med en krone om halsen og 4. felt: Ditmarskens rytter. Midterskjoldet er firdelt med de to oldenborgske bjælker i 1. og 4. felt og Delmenhorsts kors i 2. og 3. felt. Hjerteskjoldet med en kgl. krone over er delt med Danmark i dexter felt og Brandenburg-Hohenzollern i sinister felt. I navleskjoldet med en kgl. krone over ses bogstaverne S M. Der er således tydeligt tale om en kombination af det hertugelige slesvig-holstenske våben uden et felt for Norge og det våben, der i 1737 var blevet bestemt for stiftet af dronning Sophie Magdalene.

På hovedskjoldet hviler en fyrstelig krone med to synlige bøjler samt globe og kors.

Denne krone burde have haft *tre* synlige bøjler svarende til, hvad de to slesvig-holstenske abbedisser reelt må have brugt over deres dynastivåben i 1700-tallet i lighed med hertugliniernes øvrige medlemmer. På det våben, der i 1713 blev fastsat for fyrstinde Anna Sophie af Slesvig vedrørende grevskabet Vallø, hvilede en krone med to synlige bøjler og et kors.¹⁴ Men det er næppe den krone, man har villet gentage på Vallø Stifts våben, da modsætningsforholdet mellem Anna Sophie og dronning Sophie Magdalene endnu i 1819 må have stået klart i erindringen. Forklaringen på den manglende bøjle i kronen må være, at man i 1819 og senere ikke kunne se en kronebøjle bag den midterste palmet i de nævnte abbedissers segl.

Det egentlige våben genindføres

Når man efter de to slesvig-holstenske prinsessers lange embedstid som abbedisser fejlagtigt opfattede deres embedsvåben som våben for stiftet som sådant, overtrådte man i virkeligheden bestemmelserne i fundatsen fra 1737, der formelt var gældende på det pågældende tidspunkt. Af fundatsen fremgår det klart, at det af dronning Sophie Magdalene fastsatte våben er stiftets egentlige våben, og at en abbedisse, så længe hun forestår stiftet, fører dette våben lagt på sit eget fyrstelige våben. Stiftsvåbenet kunne således kun kombineres med abbedissens eget våben i hendes embedsperiode. Efter 1810 blev der ikke udnævnt nogen ny abbedisse for Vallø Stift. Den formelle mulighed for at kombinere stiftsvåbenet med et fyrsteligt våben bortfaldt dermed. Man må undre sig over, at kurator i 1819 og embedsmænd i Danske

Ill. 8. Våben for Vallø Stift efter 1819, konfirmeret 1838. Den norske løve er udtaget af det hertugelige våben, og hovedskjoldets øvrige våbenmærker har skiftet plads. Litografi, 1888.

Arms of the Convent of Vallø after 1819, confirmed 1838. The Norwegian lion has been omitted from the Ducal coat of arms, and the arms of the other territories in the main shield have changed places. Lithograph, 1888.

Kancelli i 1838 tilsyneladende ikke satte sig ind i, hvad der stod i den oprindelige fundats. Dog kan det tænkes, at Danske Kancelli i 1838 har ræsonneret, at det ikke var formålstjenligt at ændre det våben, der siden 1819 faktisk havde været brugt af stiftet. Forårsaget af en forkert tolkning af en traktatlig bestemmelse med Sverige-Norge fik man i

Ill. 9. Segl med våben for Vallø Stift efter 1819. Det hertugelige slesvig-holstenske våben uden feltet for Norge er kombineret med stiftets egentlige våben. Rigsarkivets seglsamling.

Seal with the arms of the Convent of Vallø after 1819. The Ducal arms of Schleswig-Holstein without the field of Norway are combined with the Convent's proper arms.

1819 kongen til at ændre et ikke længere formelt gyldigt våben, og i 1838 indskrev man den begåede fejl i en ny fundats.

For få år siden blev Rigsarkivet, der i henhold til arkivloven behandler sager om brug af rigsvåbenet, opmærksomt på forholdet og fandt anledning til at fraråde Vallø Stift at benytte det våben, der var fastsat i 1819 og konfirmeret i 1838, da det kun kan opfattes som en misforståelse. Rigsarkivet påpegede, at Vallø Stift som sådant ikke har og aldrig har haft en tilknytning til hertugdømmerne, der kan begrunde brugen af hertugdømmernes våbenmærker i relation til stiftet. Felterne for Holsten, Stormarn, Ditmarsken og Delmenhorst blev taget ud af det danske kgl.

våben i 1972. Der er således heller ikke nogen sammenhæng mellem det kgl. våben og stiftets heraldik, hvad angår de nævnte felter. Endelig gjorde Rigsarkivet opmærksom på, at felterne for Slesvig og Holsten i dag udgør våbenet for det tyske forbundsland Schleswig-Holstein, og at det kunne befrægtes, at en videreførelse af dem i et våben for Vallø Stift ville kunne forårsage problemer. Det ville ikke give nogen mening at føre det forkerte våben videre i nutiden.¹⁵

Vallø Stift har besluttet at følge Rigsarkivets råd om at genoptage brugen af det våben, som dronning Sophie Magdalene fastsatte i 1737. Stiftet har altid haft særlige relationer til Kongehuset. I dag er Hendes Majestæt Dronningen protektor. Rigsarkivet fandt det velbegrundet at videreføre rigsvåbenets løver og hjerter og stifterindens slægtsvåben som dele af et våben for stiftet.

Kgl. våbenmaler Ronny Andersen har i 2012 nytegnet Vallø Stifts våben med udgangspunkt i den våbentegning, der ses i fundatsen fra 1737, og naturligvis med alle detaljer i korrekte farver. De tre løver er gengivet med hovederne en face ligesom på tegningen i fundatsen. Gennem tiden har de danske løver været gengivet med hovederne en face eller i profil uden, at våbendyrene af den grund kan opfattes som forskellige. Man har ganske enkelt ikke lagt vægt på, om hovederne blev vist i den ene eller anden position. Siden 1819 er løverne dog så godt som altid blevet gengivet med hovederne i profil. Den heraldiske fagterminologi skelner mellem løven, hvis hoved vises i profil, og leoparden, der også er en løve, men med hovedet en face. Den, der affattede artikel XII i dronning Sophie Magdalenes fundats, har

Ill. 10. Vallo Stifts egentlige våben nytegnet af kgl. våbenmaler Ronny Andersen, 2012.

The proper arms of the Convent of Vallo redesigned by Ronny Andersen, Herald Painter of The Chapter of The Royal Danish Orders of Knighthood, 2012.

haft heraldisk fagkundskab, idet løverne i stiftets våben beskrives som ”drey blaue ge-crönte Leoparden” og følgelig er tegnet med hovederne en face.¹⁶ Selv om nyttegningen af stiftets våben er beregnet til nutidig brug, er det rimeligt, at de tre løver er gengivet i overensstemmelse med fundatsens præciseringsring.

Vallø Stift har i tidens løb skiftet karakter, hvad der næppe kan overraske, men fortsætter sit virke i nutiden. Med genoptagelsen af det egentlige stiftsvåben i korrekt, nyttegnet skikkelse bekræfter stiftet, hvad der kendetegner al god heraldik med relation til Kongehuset: tradition og kontinuitet.

Noter

- 1 Jfr. Nils G. Bartholdy: Adelsbegrebet under den ældre enevælde. Sammenhængen med privilegier og rang i tiden 1660–1730, i: (Dansk) *Historisk Tidsskrift*, 12. række bind V hefte 3, 1971, s. 634–39.
- 2 Gustav Ludvig Wad: *Mindeskrift i Anledning af Halvandetthundreaars-Dagen for Oprettelsen af Det Adelige Stift Vallø*, København 1888, s. 55.
- 3 Således var 16 adelige aner en betingelse for adgang til det adelige jomfrustift i Altenburg, der var oprettet 1705, jfr. Joh. Chr. Lünig: *Theatrum ceremoniale historico-politicum* II, Leipzig 1720, s. 339.
- 4 Citeret efter G. L. Wad: Anf. arb., s. 58f.
- 5 D. v. s. vatret, moiré.
- 6 G. L. Wad: Anf. arb., s. 57f.
- 7 G. L. Wad: Anf. arb., s. 59.
- 8 G. L. Wad: Anf. arb., s. XXVI.
- 9 Jfr. Nils G. Bartholdy: ”Erbe zu Norwegen” – Präentionstitel und –wappen der Oldenburger, i: *Genealogica & Heraldica. Identität in Genealogie und Heraldik. XXIX. Internationaler Kongress der genealogischen und heraldischen Wissenschaften Stuttgart 2010*, Stuttgart 2012, s. 76–86.
- 10 *Convention entre Sa Majesté le Roi de Dannemarc et Sa Majesté le Roi de Suède et de Norvège*, København 1819. – Bernadotteska Arkivet, Carl XIV Johan, III, Convention imellan Kungen af Swerige och Norge och danske Kungen, angående Norska skuldens till Danmark betalande och Norska wapnets utgående ur det danska (trykt). – Jfr. Nils G. Bartholdy: Forandringen i det danske kongevåben 1819, i: Mette Skougaard (red.): *Norgesbilleder. Dansk-norske forbindelser 1700–1905*, København 2004, s. 186–199.
- 11 Albert Fabritius, Finn Friis & Else Kornerup (udg.): *Kong Christian VIII.s dagbøger og optegnelser* II, 1. halvbind, København 1973, s. 171.
- 12 G. L. Wad: Anf. arb., s. 140.
- 13 G. L. Wad: Anf. arb., ved s. 140. Om udfærdigelsen bemærker han: ”Ogsaa denne Fundats er skrevet paa Pergament og elegant indbunden med Kongens Segl vedhængende i Sølvkapsel, men kommer dog ikke den ældre Fundats nær i Smag og Pragt”, s. XXV, note 1.
- 14 Gengivet i Poul Holstein: Våbener for danske grevskaber og friherskaber, i: *Heraldisk Tidsskrift* nr. 58, okt. 1988, s. 395.
- 15 Rigsarkivet, journalnummer 2010-004818.
- 16 Tegningen af våbenet i G. L. Wads mindeskrift s. 59 er ukorrekt, idet løverne dér er vist med hovederne i profil, og der er ti hjerter omkring løverne.

Heraldisk litteratur siden sidst

Gelre-våbenbogen – nu med farver!

Michel Popoff: *Armorial de Gelre*

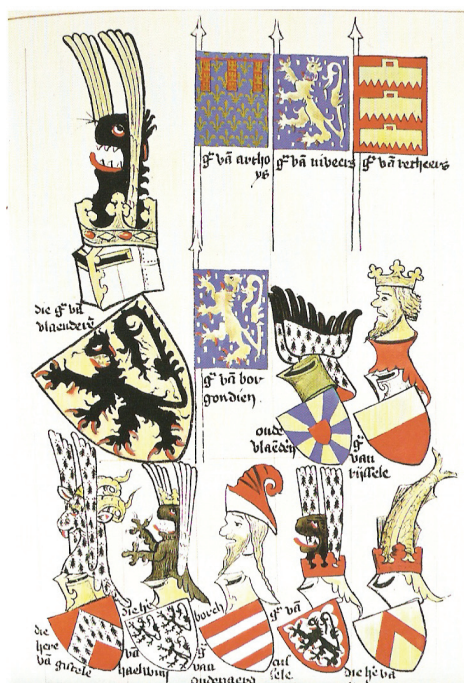
Introduktion af Michel Pastoureau, delvis faksimile (1126 våbener, 50% reduktion) tegnet af Victor Bouton, lovprisninger, slægtskronik, index samt 1814 kommenterede og dokumenterede våbener, 668 sider + 103 farveplancher, indbundet. ISBN 978-2-86377-231-7. Paris, Léopard d'Or, 2012, € 115, 24 x 16 cm, på fransk.

Det er for nemt, og ikke helt retfærdigt, at sige at denne tredje udgave af den berømte Gelre-våbenbog (Bruxelles, Bibliothèque Royale Albert Ier, ms. 15652–56; GEL) er den bedste, og at enhver heraldiker burde have den stående på sin reol. I virkeligheden bør man også have den anden udgave (for det komplette sæt af sort-hvide fotografier, redigeret af Christiane van den Bergens-Panten, Leuven 1992, anmeldt af Harald Nissen i *Heraldisk Tidsskrift* nr. 73, 1996, s. 126–127). Ser man kun på blasoneringen og identifikationen af de første 1755 våbener, så er der essentielt ikke meget nyt i tredje-udgaven i forhold til den første udgave redigeret af Paul Adam-Even og trykt i *Archives héraldiques suisses* i årene 1961–1968, samt genudgivet samlet i 1971 af Léon Jéquier (de nordiske våbener er diskuteret i *Heraldisk Tidsskrift* nr. 23, 1971). Bergens-Pan-

ten udgaven indeholder ud over foto-faksimilen genoptryk af bibliotekets katalogomtale og af Adam-udgaven.

De fire vigtigste forbedringer i Popoffs nye bog, som bringer *Gelre*-udgaven op til moderne standard, er den heraldiske nøgle (der angiver såvel bærerens navn som løbenummeret), den omfattende og indtil nu stærkt savnede dokumentation, de til fransk oversatte hyldestdigte, udfordringen af her-tugen af Brabant og to korte slægtskrøniker for Brabant og Holland (siderne 27–120), samt farvegengivelserne af tegninger fra Victor Boutons sjældne og uafsluttede værk fra 1881–1905. De fire bind i Bouton vs.A udkom kun i 15 eksemplarer, og for de 62 eksemplarer af vs.B blev kun 7 af de planlagte 10 bind udgivet. Men det blev dog til 1126 våbener fra siderne 27r–86v. For de senere tilføjelser og omkring 550 våbener må man nøjes med Bergens-Panten udgaven. Som et femte argument kunne man tilføje, at Michel Popoff giver en hel del interessante noter om de personer og familier, hvis våbener er afbildet. Hvis nogen har behov for et sjette argument, så læs Michel Pastoureaus introduktion. Selv, hvis man som anmelderen ikke altid er enig, så er hans fremstillinger altid interessante og tankevækkende.

Med sine ofte kun delvist udfyldte sider har våbenbogen karakter af en 'aide-memoire', et værktøj for herolden. Det er for-

Ill.1 Gelre-våbenbogen for Flandern. a: ms.15652-56; b: Bouton facsimile.

mentlig også tilfældet, men man skal ikke tro at det er en bog, som Claes Heinen med funktionstitlerne *Beyeren* og *quondam Gelre armorum rex de Ruyris* rejste rundt med og noterede i. I hans tid var det næppe heller en bog, men en samling løslade, som først senere er samlet og ordnet. Lige som den samtidige *Bellenville* våbenbog (anmeldt i *Heraldisk Tidsskrift*, 2004, 90:458–461; BEL) består våbenbogsdelen af et stort antal unavngivne segmenter, som hver er defineret af et sæt regentvåbener og fane(r). De fleste sider er indstregede med tre rækker af fem skråtstillede våbenskjolde fortegnet (eller måske fortrykt?). Når et segment blev taget i brug blev en eller flere af de fortegnede

rammer overmalet og et antal rammer udfyldt med våbentegning og hjelm og hjelmtegn tilføjet – hvis de var kendte – og et navn blev tilføjet med ret grov skrift. I hvilket omfang billeder og navne er lavet af Gelre selv, har vi stadig til gode at få at vide. Hovedparten af segmenterne er formentlig hver udført som en selvstændig serie, hvor der senere kan være tilkommet enkelte våbener – men det er nok ikke mange. Det er ikke usandsynligt, at denne del af 'bogen' er udført af en professionel dekoratør, hvilket også støttes af Pastoureau.

Uanset, om dette var tilfældet, så må 'bogen' være blevet til på grundlag af nedskrevne / tegnede forlæg enten i form af

noter eller andre våbenbogsfragmenter. Såvel Leon Jéquier, som også har redigeret *Bellenville* våbenbogen, som undertegnede har brugt en del kræfter på at sammenligne de to våbenbøger våben for våben, side for side, og set på forskelle i navne, datering og våbenvariationer uden at kunne afgøre hvem, som eventuelt har skrevet af efter hvem. Michel Pastoureaux skærer (lidt hårdt og uden megen argumentation) igennem og konkluderer, at de to våbenbøger er 'skrevet' af to forskellige hold på to forskellige steder, og som ikke nødvendigvis kendte til hinandens arbejder (p.21–22).

Ser vi på de manglende mellemregninger, så får jeg et overlap på 902 våbener, når irrelevante dele er sorteret fra. Groft set synes der at være korrespondance mellem de fleste segmenter. Forskelle i antal våbener kan let skyldes, at de er tilføjelser fra andre kilder, som det er tilfældet i *Bergshammar* våbenbogen. Men hvert segment må vurderes for sig selv, ikke mindst for eventuelle forskelle i fornavn og detaljer.

Tid og plads tillader kun et enkelt eksempel: Frankrig med 108 våbener i BEL segment 01 og 192 våbener i GEL segment 13, hvoraf det mulige fælles fold er 67 våbener. De fleste af disse har kun familienavnet, og kun 10 fornavn findes i GEL. Set fra BEL er der ingen konkordans, men en naturlig følge i sekvensen. Men set fra GEL er det kun den første side, som ser ud som en reorganisering af BEL 01, resten af GEL 13 kommer fra andre BEL segmenter, og efter GEL serienummer 63 så dominerer våbener fra anden kilde over BEL elementer. Men der er én god indikator på at mindst én fælles kilde har været benyttet. Navnet for Bouttemont-våbenet (BEL:

1724, GEL:368) er fejlskrevet til *bouicaud* i begge våbenbøger. I BEL er våbenet placeret i en af de dele af Bellenville (BEO 11), som vedrører turneringer og korstog til Preussen. 18 af de 49 våbener i BEO 11 kan genfindes i forskellige GEL segmenter. En forsigtig konklusion synes at være, at overlappet mellem BEL og GEL kun er tilsyneladende, men at der har været anvendt fælles kilder. Tidsmæssigt har der kun været få år imellem de to våbenbøger, så mon ikke de er lavet samme sted, og hvem ved om de svenske våbener fra Wismar-turneringen (GEL:721–732; BEL:166–185) i sin tid blev noteret af *Gelre*, 'Bellenville'-herolden eller en helt tredje? Der forestår stadig en del arbejde med disse to våbenbøger.

Steen Clemmensen

Adliga vapensköldar i Sverige

Otto von Schwerin: *Adliga vapensköldar i Sverige*. Paralleltitel: *Coats of Arms of the Nobility in Sweden*. Bokförlaget Arena. Stockholm 2011, ISBN 978-91-633-8111-9, 144 sider, illustreret, SEK 297,-.

I Sverige er udkommet en ny våbenbog, *Adliga vapensköldar i Sverige*. Forfatteren er Otto von Schwerin der mellem årene 1992 og 2002 fungerede som riddarhussekretærer på Sveriges Riddarhus. Han blev således inddraget i de diskussioner der førtes om på hvilken måde de adelige familiers våbenskjolde skulle medtages i Sveriges Adelskalendar, der udgives hvert tredje år. IT og computerteknik ved tegningen af våbenskjolde muliggjorde en økonomisk forsvar-

lig overgang fra den traditionelle sort-hvide trykning med skravering til trykning af våbenskjoldene i farver, således som det er sket i Adelskalenderen siden 2001 og i Ointroducerad Adels Kalender siden 2005.

I den nye våbenbog er medtaget over 800 våbenskjolde for så godt som samtlige i Sverige levende adelige slægter, både de der er introducerede på Sveriges Riddarhus, og de der ikke er det. Dertil de oprindelig svenske adelige slægter der i dag er immatrikulerede på Finlands Riddarhus, og som stadig er levende udenfor Sverige. Alle tekster er oversat til engelsk, og i denne tiltænkte internationale sammenhæng, samt for den ikke heraldisk kyndige, er bag i bogen gengivet de svenske rangkroner samt et par heraldiske definitioner. Den nye våbenbog er i et behændigt format og fås til en overkommelig pris, udenfor Sverige nemmest via en af de internetbaserede boghandeler.

Behovet for denne bog er indiskutabelt. Carl Arvid Klingspors *Sveriges Ridderskaps och Adels Vapenbok* udkom i farver 1865–1879, og skraveret i 1890 og herfra er våbnerne gengivet i Gustaf Elgenstiernas *Den introducerade svenska adelns ättartavlor 1–9* fra 1925–36. Jan Ranekes *Svensk adelsheraldik* fra 1990 gengiver ligeledes våbnerne herfra. Det er overfor denne tradition den nye bog skal ses. *Adliga vapensköldar i Sverige* indeholder ikke blasoneringer, dem må man finde f.eks. på Sveriges Riddarhus hjemmeside eller i Frithiof Dahlby og Jan Ranekes *Den svenska adelns vapenbok* fra 1967.

Statsheraldiker Henrik Klackenbergs peger i sit forord på heraldikkens egenart, at den verbale blasonering (det være sig i skriftlig eller mundtlig form), er grundlaget for den

frihed, som en heraldisk kunstner har i sin fremstilling eller tolkning af et våbens motiv. Det kan sammenlignes med forholdet mellem noder og klingende musik, at den udøvende musiker har sin frihed i interpretationen af komponistens skrevne noder. For denne anmelder, der har baggrund i netop musikvidenskab og aktivt musikerskab, gjorde denne sammenligning det noget lettere at acceptere bogens udformning af våbenskjoldene.

Forfatteren kommer i sit forord ind på den historiske baggrund for våbenbøger i Sverige, ligesom han i en efterskrift redegør for metodikken i udførelsen af våbnerne. Han har efterstræbt en homogenisering af geometri, våbenmærker og farveskala, ligesom der skulle være enhed i våbnernes felter og delinger. Våbnernes farver er valgt ifølge det digitale PANTONE Process Color System, og selve våbentegningerne er gjort med Adobe Illustrators vektorgrafik. Inga von Corswant-Naumburg har skrevet en kort og koncentreret, men ikke desto mindre fremragende indføring i adelens heraldik i Norden. Artiklen er forsynet med et par velvalgte illustrationer, hvor især den smukt gengivne svenske herolddragt med Vasavåbnet er en nydelse.

Våbnerne er opstillet i alfabetisk orden, hvilket gør opslag enkelt. De uindroducerede adelsslægters våbner genkendes let ved at de ikke er forsynet med et nummer, således som de andre adelige slægter fik det tildelt ved introduktionen på Riddarhuset. Trykmæssigt står våbnerne fint på siderne. Der er op til ni stykker på hver side hvilket giver et passende format, hvor våbenmærkerne i de allerfleste tilfælde fremtræder tydeligt.

Kun i enkelte grevelige og fyrstelige våbner, der har op til 15 felter, kniber det. Våbenskjolde med få mærker står tydeligst, ligesom de der består af en eller få delinger. Også dyrefigurer der bærer bevæbning, er i de fleste tilfælde vellykkede som f. eks. von Bredow, von Corswant, Creutz, Oker-Blom og Reventlow, hvorimod eksempelvis Bagge af Boo, Blåfield og von Mentzer må siges at være mindre heldigt udført.

Dyrefigurerne synes generelt at have voldt problemer som bjørnen hos Bagge af Boo og Berencreutz, bæveren hos Båfverfeldt, hjorten hos Charpentier og Lilliefelt, løvehovedet hos Coyet, leoparden hos Gyllenpalm og ikke mindst tyre- og oksehovederne hos von Friedrich, Hård af Segerstad, Hård af Torestorp, von Kieseritzky, Mecklenburg, Oxehufwud og Reedtz. I sammenligning med tigrene hos Tigerschiöld og Tigerstedt må det samme dyr i våbnet for Tigerström se sig reduceret til en tørstig hyæne. Hvilket dyr der er tale om i von Schéelles våben er svært at afgøre af tegningen alene, og for at se en ulv i skjoldet hos Wolfelt, må de fleste nok anvende megen velvilje. Tilsvarende betragtninger kan gøres også i gengivelsen af menneske- og krigerfigurer.

En af årsagerne til svage tegninger i våbenbogen er brugen af konturstreg. En tegning der er skabt digitalt kan aldrig blive det samme som en tegning i hånden, der i sagens natur altid vil udvise særlige kendetegn for den enkelte heraldiske kunstners stil. Brugen af konturstreg skal i denne bogs våbentegninger kompensere for den heraldiske kunstners brug af skygge, perspektiv eller andre virkemidler i adskillelsen af våbentegningens enkeltheder. Fordelen med digitalt fremstil-

lede våbentegninger er enhed i udtrykket, fleksibilitet når det gælder ændring af størrelsesforhold og tilpasning af figurerne til de enkelte felter. Dertil den relativt enkle fremstillingsproces og dermed det reducerede tidsforbrug, der så igen har indflydelse på økonomien bag en våbenbog. Men sådanne tegninger vil ofte mangle karakter og personlighed og stå livløse i udtrykket. At det dog ikke er umuligt, at med digitalteknik at fremstille vellykkede figurer, ses f. eks. i de tre græshopper hos Bérard, bierne hos Alströmer, liljerne i de tre de Geer-våbner, hermelinerne hos Edelsvård og Hermelin, figurerne for postvæsenet hos Peyron eller i de våbner der benytter de officielle rangkroner som figurer i skjoldet, f. eks. hos Kruuse af Verchou, Lovisin, Löwenhielm, Oker-Blom, Olivecrona og Oxenstierna af Korsholm och Wasa. Også kongelige initialer er lykkedes fint som hos Horn af Åminne, Peyron, von Schinkel og af Ugglas (adelige). I alle ovennævnte tilfælde formentlig fordi der allerede foreligger officielle eller godt udførte digitale udførelser. I andre tilfælde må de afbildede kroners anses for direkte mislykkede, f. eks. den sammentrykkede adelskrone hos Malmerfelt eller de tilsyneladende frit tegnede kroners hos Lindencrona, von Mecklenburg, Munsterhjelm og Toll. Særligt vellykkede står våbnerne for eksempelvis Adlercreutz, Barck, Bildt (det adelige), von Born, Boy, Gahn (of Colquhoun), de Geer, Kennedy, Montgomery, Seton og Stjerncreutz. Generelt kan man konstatere at der synes at være stor forskel på hvilke våbenmærker der egner sig til digital udførelse og hvilke der ikke gør det.

Forfatteren henviser til, at han i udform-

ningen af de enkelte våbenskjolde er udgået fra blasoneringen i våbenbrevene og de våbentegninger der forefindes her, dog med en vis frihed, *licencia poetica*, for tegneren. Så fremt der mangler farvebeskrivelse for visse detaljer, er de malede våbenplader på ridderhussalens vægge og afbildningen i våbenbrevene blevet konsulteret. Det er åbenbart at der her har måttet foretages valg. Så langt så godt. Men må det være denne anmelder tilfaldt, at i tilfældet den adelige æt nr. 1725 på side 40 at henvise til, at den røde tunge i hjortehovedet ganske vist forekommer på kobberpladen i ridderhussalen men ikke i våbenbrevet, hvilket, i det mindste i dette tilfælde, bør ligge til grund for det foretagne valg. Det samme gælder våbnet for Fraser, der desværre har beholdt de meget uheldige paraply- eller svampelignende figurer i stedet for de korrekte skovjordbærblomster, således som de fremgår både af våbenpladen på væggen i Sveriges Riddarhus og af selve våbenbrevet.

Det er selvfølgelig et spørgsmål om personlig smag og stilistiske præferencer der afgør den enkeltes opfattelse af, hvordan den bedst mulige gengivelse af et våbens blasonering kan eller bør gøres. Her foreligger et på mange måder udmærket resultat. *Adliga vapensköldar i Sverige* er i høj grad en brugbar våbenbog hvor våbenskjoldene i langt de fleste tilfælde er udmærket gengivet. Bogen redegør ærligt for de overvejelser og præmisser der har ligget bag udgivelsen. Den giver et solidt bud på hvordan våbenskjolde kan gengives med hjælp af den digitale teknik, men for mig at se er her en gengivelsesmetode der kan udvikles. Det spændende bliver at følge hvordan kommende våbenbøger løser opgaven. En anden udgivelsesform der

ligger lige for, kunne være en våbenbog med en digital gengivelse af våbentegninger fra eksisterende våbenbøger, hvor der ikke vil være problemer omkring copyright. Det vil formentlig kunne gøres væsentlig billigere end nytegning af våbner i hånden. Således har man i Finlands Adelskalender valgt at gengive de farvelagte våbner som de er tegnet i Georg Granfelts *Finlands Ridderskaps och Adels Vapenbok* fra 1888. En sikker løsning der næppe har medført større problemer. Men en egentlig fornyelse af genren våbenbøger, for så vidt den er ønsket, må komme på andre måder, måske med våbner tegnede med digital teknik.

Carl-Thomas von Christiernson

Begravningsheraldik i Skara stift

Inga von Corswant-Naumburg:

Huvudbaner och anvapen inom Skara stift: en heraldisk och genealogisk inventering. Skara, Skara stiftshistoriska sällskap, 2006, ISBN 91-975873-6-2. 384 s., ill.

Inga von Corswant-Naumburg:

Huvudbaner och anvapen inom Skara stift: Supplement. Skara, Skara stiftshistoriska sällskap, 2010, ISBN 978-91-977366-5-7. 113 s., ill. Pris för båda böckerna: SEK 300 + frakt. Supplementet säljs separat för SEK 150 + frakt. Medlemskap i Skara Stiftshistoriska Sällskap berättigar till lägre priser. www.skara-stiftshistoriska.nu

En tidlig beskrivning av användningen av begravningsvapen i Sverige finns i Olaus Magnus *Historia om de nordiska folken* från 1555. Där beskrivs hur rustning, svärd, sköld

och häst för en avliden frälseman traditionellt brukade föras i en begravningsprocession. Efter begravningen placerades den avlidnes vapen i kyrkan. I grunden var detta inte någon unik svensk sed. En sammanhållen beskrivning av heraldikens roll i europeiskt begravningskick saknas visserligen, men det står ändå klart att begravningsprocessioner med likartade inslag förekom i många av Europas länder under medeltiden och in i tidigmodern tid.

När den allmänna användningen av verkliga stridssköldar upphörde, tillverkades sköldar direkt för begravningsbruk. I denna punkt började också utformningen av dessa sköldar att skilja sig mellan olika länder. I Tyskland utvecklades en form av minnessköld där vapnet målades på en rund eller polygon skiva, kallad *Totenschild*. I Nederländerna utfördes den avlidnes vapen på en svart, rektangulär träskiva, kallad *rouwbord*. Senare gjordes dessa skivor rombformade med målade vapen. Denna form upptogs också på de brittiska öarna där den är känd som *hatchment*. Rouwborden och hatchments används vid sällsynta tillfällen ännu idag. I Sverige gick utvecklingen i en egen riktning. Från att ha målat den avlidnes vapen på en träplatta, började man utföra de fullständiga vapnen i träsnideri. Detta gällde både den avlidnes vapen – *huvudvapen*, även kallat *huvudbaner* – och vapen för den avlidnes förfäder – *anvapen*. Dessa snidade vapen tog sig efterhand allt vidlyftigare format. Från den karolinska tiden finns exempel på huvudbaner med en höjd på två och en halv meter. Efterhand kom bruket att föra vapen i begravningsståg att upphöra och vapnen blir därigenom renodlade minnesvapen. När

detta inträffar skiljer sig från land till land, men seden att föra heraldiska vapen i begravningsståg förekom på skilda håll in på 1600-talet. I Sverige upphör detta bruk allmänt inte förrän under första hälften av 1700-talet.

En stor mängd heraldiska vapen i Europa har efterhand förstörts. Inte bara genom tidens gång eller vanvård, utan också genom den allmänna ödeläggelse som följer av krig eller genom revolutioners avlägsnande av äldre tiders märken och symboler. I det perspektivet är en relativt stor andel av de svenska vapnen bevarad. De finns idag representerade i Sverige och i Finland samt i de före detta svenska provinserna i Baltikum och i norra Tyskland. Det är ett både särpräglat och praktfullt kulturarv som hänger på väggarna i våra kyrkor och museer. Av såväl heraldiska och genealogiska som allmänt kulturhistoriska skäl finns det anledning att inventera, dokumentera och publicera dessa vapen. Det är därför glädjande att Skara Stiftshistoriska Sällskap, under ledning av dess ordförande Johnny Hagberg, har tagit initiativet till boken *Huvudbaner och anvapen inom Skara stift* – en heraldisk och genealogisk inventering, utkommen 2006. Ett supplement har utgivits 2010.

Som författare till böckerna står Inga von Corswant-Naumburg och till sin hjälp har hon haft fotografen Harald Jonsson, vilken svarar för merparten av illustrationerna. Böckerna omfattar tillsammans drygt 150 vapen i ett 60-tal kyrkor och några museer inom Skara stift. Vapnen utgörs huvudsakligen av huvudbaner, men några minnesvapen och donationsvapen har också kommit med. Varje vapen är dokumenterat med bild samt en ingående beskrivning. Inga von

Corswant-Naumburg, som i sin avhandling *Huvudbaner och anvapen under stormakts-tiden* (1999) tog sig an den svenska begravningsheraldiken från en konsthistorisk utgångspunkt, ger här initierade kommentarer om varje vapen. Stil och hantverk analyseras och i den mån det är möjligt identifieras bildhuggaren. För varje vapen ges också en personhistorisk och genealogisk redogörelse.

De beskrivna vapnen sträcker sig från tidigt 1600-tal till sent 1700-tal. Ett minnesvapen från 1900-talet har också letat sig in i materialet. Merparten av vapnen är dock tillverkade under en period från mitten av 1600-talet till mitten av 1700-talet. Böckerna ger exempel på olika typer och storlekar. Här finns sköldar för obemärkta adelsmän, vars relativt oansenliga huvudbaner tillverkades av någon lokal bildhuggare. Som kontrast står exempelvis de praktfulla huvudbaner och anvapen som den Stockholmsbaserade mästaren Burchart Precht utförde för Magnus Gabriel De la Gardie och dennes son Gustaf Adolf. En speciell variant av vapen, som finns representerad i flera kyrkor, är den vars hjälmtäcke inte snidades i trä, utan tillverkades av plåt. En annan form som skiljer sig från mängden är de vapenepitafier från mitten av 1700-talet som var helt förgyllda.

En utmaning vid sammanställandet av denna typ av böcker är att få dem så fullständiga som möjligt. Någon helt komplett inventering av svensk begravningsheraldik finns inte. I stället får man basera sammanställningen på antikvariska inventeringar, litteratur, egna undersökningar och inte minst uppgifter från respektive församling. Det är därför inte märkligt att det efter ut-

givningen av den första boken funnits underlag för att ge ut ett supplement. Trots supplementet har dock några vapen undgått sammanställningen. Via Riksantikvarieämbetets bebyggelseregister har jag spårat två vapen som inte förekommer i böckerna. I Sörby kyrka finns huvudbaneret för ryttmästaren Johan Wäsenberg (1651–1684) och i Sparlösa kyrka huvudbaneret för generallöjtnant baron Eric Lybecker (1698–1766). I sammanhanget kan det vara intressant att notera att vapnet för Eric Lybecker i sitt utförande uppvisar stora likheter med huvudbaneret för brodern Carl Julius Lybecker (1709–1790), uppsatt i Bjärklunda kyrka.

Typografiskt kan man notera ett antal mindre brister, vilka var och en inte är värda att ta upp här. Hade de undvikits, så hade det dock ytterligare bidragit till det positiva intryck som böckerna ger.

Böckerna är väl fungerande som referensverk över ännu existerande huvudbaner och anvapen i Skara stift. Dagens kyrkibesökare, som kanske står något förbryllade inför spårren av forna tiders begravningsståt, kan här få vapnen förklarade för sig. Sammanställningen utgör en värdefull läsning för den som vill fördjupa sig i svensk begravningsheraldik. Som dokumentation av det kulturhistoriska arvet kan den inte överskattas. Skara stiftshistoriska sällskap har med denna utgivning satt ett gott exempel som förhoppningsvis kan få efterföljare.

Jens Christian Berlin

Vejledning til forfatterne

Manuskripter indsendes til redaktionen i ét eksemplar, mens forfatteren selv beholder en kopi. Redaktionen påtager sig intet ansvar for uopfordret indsendte manuskripter, billeder m.m., men returnerer i øvrigt billedmateriale efter brugen.

Manuskripter maskinskrives på A4-ark med 1 ½ linjes afstand og 4-5 cm bred margen. Forkortelser bør så vidt muligt undgås (altså ikke H.T. eller lignende, men: Heraldisk Tidsskrift). *Referencer og litteratur* samles efter artiklen eller indsættes evt. i *Noter*. Egentlige artikler skal være forsynet med et *abstract* på engelsk. Normalt skal dette være på 100–200 ord – ca ½ trykside. I tillæg til dette sammendrag skal der foreligge forslag til nøgleord (*keywords*), dog ikke flere end max. 5–10 ord pr. artikel.

Artikler og anmeldelser sendes elektronisk tillige med en udskrift på papir. Det digitale materiale kan om nødvendigt sendes på CD/DVD. Den elektroniske tekst leveres som Word eller RTF. Hvis tekst og billeder tilsammen har en datamængde på under 20 MB, kan det digitale materiale dog sendes som e-post. Den elektroniske tekst bør kun vise én teksttype, altså uden kursivering, fed type eller understregninger. Sådanne markeringer kan derimod angives i det vedlagte manuskript. I den elektroniske tekst må der ikke bruges automatisk orddelingsfunktion eller tabulator ved linjeskift. Der må ikke forekomme blanke linjer mellem afsnittene. Der skal bruges automatisk funktion til slutnoter. I papirudskriften kursiveres titler på bøger og tidsskrifter, der henvises til, og forfatternavn, titel og udgivelsesår og -sted anføres.

Anmeldelser forsynes med overskrift af følgende indhold og med tegnsætning som anført: Forfatterens/forfatternes navn/e: Bogens titel (evt. undertitel eller skriftrække). Udgivelsessted, forlag, årstallet på titelbladet og eventuelle ISBN/ISSN-numre. Antal sider (evt. romertal + arabertal, f.eks. XII, 356 s.). Ved illustrerede værker antal plancher eller blot ill., antal kort. Pris i oprindelseslandets valuta.

Billeder. Billedtekster skrives ligeledes for sig og nummereres fortløbende. Der bruges betegnelsen Ill./ill. både i brød- og billedtekst. Billedernes omtrentlige placering i brødteksten markeres i margenen. Billedforslag med tilhørende undertekster vedlægges samtidig med, at manuskriptet indsendes. Billedteksterne skal foreligge på et af de skandinaviske sprog samt på engelsk.

Håndskrevne rettelser bør ikke forekomme i manuskriptet. Når manuskriptet er godkendt og korrekturen foreligger, kan rettelser mod manuskriptet, herunder udvidelse af tekst eller noter, ikke ventes fulgt af redaktionen. Dersom rettelser mod manuskript er tvingende nødvendige, betales de af forfatteren.

Efter udsendelsen af tidsskriftet får forfatteren et antal heraf, svarende til antallet af trykte sider i artiklen.

Societas Heraldica Scandinavica forbeholder sig som udgiver af Heraldisk Tidsskrift retten til at publicere sammenfatninger af artiklerne på selskabets hjemmeside og i internationale forskningsdatabaser. Societas Heraldica Scandinavica forbeholder sig endvidere retten til at genpublicere de trykte artikler på selskabets hjemmeside under "open access" principperne efter en vis karenstid.

Societas Heraldica Scandinavica

Stiftet 1959 i København, er samlingspunktet for alle heraldisk interesserede i Danmark, Finland, Island, Norge og Sverige. Heraldisk Selskab har styrelsesmedlemmer i alle de nordiske lande, og foruden Heraldisk Tidsskrift udsender det skriftserien Heraldiske Studier. Heraldisk Selskabs hjemmeside er på adressen: www.heraldik.org

Heraldisk Selskabs styrelse

FORMAND: Professor, Ph.D. Peter Kurrild-Klitgaard, AIH, FRHistS

Tesdorpsvej 59, DK-2000 Frederiksberg, Danmark – kurrild-klitgaard@heraldik.org

NÆSTFORMAND: Universitetslektor, jur.dr. et fil.kand. Eric Bylander, Sverige – bylander@heraldik.org

SEKRETÆR: Hovrättsassessor, jur.lic. Martin Sunnqvist

Örjagården, Örja byväg 11 A, SE-261 51 Landskrona, Sverige – sunnqvist@heraldik.org

KASSERER: Prokurist, Ph.D. Niels Arne Dam – dam@heraldik.org

REDAKTÖR HERALDISK TIDSSKRIFT: Rådgiver, cand.mag. Kaare Seeberg Sidselrud, aih, Norge – sidselrud@heraldik.org

REDAKTÖR SKANDINAVISK VAPENRULLA: Kgl. våbenmaler, cand.mag. Ronny Andersen

Amalienborg Slotsplads 7 E, DK-1257 København K, Danmark – andersen@heraldik.org

WEBREDAKTÖR: Fil.stud. Jens Christian Berlin, Sverige – berlin@heraldik.org

REDAKTÖR ELEKTRONISK NYHEDSBREV: Teol.stud. Claus K. Berntsen, Sverige – berntsen@heraldik.org

SALGSANSVARLIG: Civilingeniør, cand.polyt. Bo Møller

Bækkeskovvej 23, DK-2700 Brønshøj, Danmark – moller@heraldik.org

Heraldisk konsulent, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy, AIH, Danmark – bartholdy@heraldik.org

Heraldisk rådgivere, fil.mag. Wilhelm Brummer, Finland – brummer@heraldik.org

Cand.mag. et art. Carl-Thomas von Christiernson, Danmark – christiernson@heraldik.org

Matthías Arni Jóhannsson, Island – johannsson@heraldik.org

Ph.D. Antti Matikkala, aih, FSA, FRHistS, Finland – matikkala@heraldik.org

Førstebibliotekar, cand.real. Harald Nissen – nissen@heraldik.org

Advokat Tom S. Vadholm, Norge – vadholm@heraldik.org

Skrivende medarbejdere i Heraldisk Tidsskrift nr. 107

Heraldisk konsulent, seniorforsker, cand.phil. Nils G. Bartholdy – bartholdy@heraldik.org

Fil.stud. Jens Christian Berlin – berlin@heraldik.org

Cand.mag. et art. Carl-Thomas von Christiernson – christiernson@heraldik.org

Cand.scient. Steen Clemmensen – info@armorial.dk

Fil. dr Inga von Corswant-Naumburg – vincorswant-naumburg@telia.com

